

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІГІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНОЛОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

РЕГІОНАЛЬНА ЕКОНОМІКА

ТЕКСТИ ЛЕКЦІЙ

для студентів спеціальності

6.030504 “Економіка підприємства”, 6.030509 “Облік і аудит”

галузі знань 0305 “Економіка і підприємництво”

всіх форм навчання

(частина I)

Затвержено
на засіданні кафедри теоретичної
та прикладної економіки
Протокол №5 від 21.11.2016 р.

Чернігів ЧНТУ 2016

РЕГІОНАЛЬНА ЕКОНОМІКА. Тексти лекцій для студентів спеціальності 6.030504 “Економіка підприємства”, 6.030509 “Облік і аудит” галузі знань 0305 “Економіка і підприємництво” всіх форм навчання (частина I) / Укладачі: Мініна О.В., Поленкова М.В. – Чернігів. ЧНТУ, 2016. – 84 с.

Укладачі: Мініна Оксана Валеріївна
кандидат економічних наук, доцент
кафедри теоретичної та прикладної економіки

Поленкова Марина Володимирівна,
кандидат економічних наук, доцент
кафедри теоретичної та прикладної економіки

Відповідальний за випуск: Дерій Ж.В., завідувача кафедрою
теоретичної та прикладної економіки
доктор економічних наук, професор

Рецензент: Бутко М.П., завідувач кафедри менеджменту
інноваційної діяльності та державного управління
доктор економічних наук, професор
Чернігівського національного технологічного університету

ЗМІСТ

ВСТУП	5
ТЕМА 1. ПРЕДМЕТ, МЕТОДОЛОГІЯ ТА ЗАВДАННЯ КУРСУ “РЕГІОНАЛЬНА ЕКОНОМІКА”	6
1.1. Загальні основи, мета і завдання курсу	6
1.2. Історія розвитку науки про розміщення продуктивних сил	7
1.3. Методологічні основи курсу	9
ТЕМА 2. ЗАКОНОМІРНОСТІ, ПРИНЦИПИ І ЧИННИКИ РОЗМІЩЕННЯ ПРОДУКТИВНИХ СИЛ	10
2.1. Закономірності розміщення продуктивних сил	10
2.2. Принципи розміщення продуктивних сил	14
2.3. Фактори і критерії розміщення продуктивних сил	17
ТЕМА 3. ЕКОНОМІЧНЕ РАЙОНУВАННЯ ТА ТЕРИТОРІАЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ ГОСПОДАРСТВА	22
3.1. Поняття та сутність економічного районування	22
3.2. Основні районоутворюючі фактори	29
3.3. Поняття територіальної організації продуктивних сил	31
3.4. Територіальний поділ праці та його вплив на структуру господарства	31
3.5. Поняття і форми (типи) територіально-виробничих комплексів	35
3.6. Форми територіальної організації продуктивних сил	38
ТЕМА 4. РЕГІОН У СИСТЕМІ ТЕРИТОРІАЛЬНОГО ПОДІЛУ ПРАЦІ	39
4.1. Поняття економічного району, регіону та регіональної економіки	40
4.2. Спеціалізація регіонів. Показники оцінки спеціалізації регіонів	43
4.3. Методологія дослідження регіонів. Основні типи економічних районів	47
ТЕМИ 5. СУТНІСТЬ, МЕТА І ЗАВДАННЯ РЕГІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ	51
5.1. Зміст та завдання державної регіональної політики	51
5.2. Інструменти і форми регіональної державної економічної політики	57
ТЕМА 6. МЕХАНІЗМ РЕАЛІЗАЦІЇ РЕГІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ	62
6.1. Механізм реалізації регіональної економічної політики	63
6.2. Методи проведення державної регіональної соціально-економічної політики	64
ТЕМА 7. ГОСПОДАРСЬКИЙ КОМПЛЕКС УКРАЇНИ, ЙОГО СТРУКТУРА І ТРАНСФОРМАЦІЯ В РИНКОВИХ УМОВАХ	66
7.1 Суть поняття “національна економіка”, “економічна система”, “народне господарство”	66
7.2 Структура господарства	68
7.2.1 Поняття, сутність і значення структури економіки для збалансованого розвитку НЕС	68
7.2.2 Види структурних співвідношень у НЕС	69
7.2.3 Структура сучасного національного господарства України	72

7.3 Сучасний економічний стан України – основні тенденції і проблеми	75
РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА	78
INTERNET-ВИДАННЯ.....	79
СЛОВНИК ТЕРМІНІВ І ПОНЯТЬ	80

ВСТУП

Соціально-економічний розвиток суспільства завжди пов'язаний з певною територією, тому вивчення просторових проблем в його розвитку має таку ж довгу історію, як і історія наук про суспільство. Вивченням просторових аспектів розвитку суспільства займається безліч наук, це географія, демографія, соціологія, етнографія і навіть література, але існує особлива наука, яка вивчає регіони, закономірності їх розвитку і взаємодії, це регіональна наука.

Регіональна наука включає в свій предмет всі аспекти соціально-економічного розвитку просторових утворень, розглядаючи їх як складні системи з великою кількістю внутрішніх і зовнішніх взаємозв'язків.

При цьому економічні проблеми є головними у різних аспектах просторового розвитку, тісно пов'язані і взаємообумовлені з усіма іншими сторонами регіональної системи.

Регіональна економіка представляє одну з галузей регіональної науки, яка характеризує, аналізує й висвітлює економічні аспекти просторового розвитку. Економічний розвиток регіонів – актуальна тема сьогодення. Отже, спостерігаються значні відмінності у розвитку окремих регіонів України.

Вивчення дисципліни “Регіональна економіка” дає змогу майбутнім спеціалістам у цій галузі засвоїти фундаментальні знання, що до складу та змісту економічних процесів, які відбуваються в регіонах України.

Конспект лекцій містить 7 тем, у яких висвітлюються теоретичні основи дисципліни “Регіональна економіка”, досліджується проблема розміщення продуктивних сил та обґрунтовуються підходи до її правильного розв'язання, проаналізовано закономірності, принципи і фактори розміщення продуктивних сил, розглядаються такі питання: проблеми сучасного економічного районування України, вплив територіального поділу праці на розвиток економіки регіонів, проблеми впровадження регіональної економічної політики, становлення господарських комплексів, формування раціональної структури економіки.

Конспект лекцій має на меті, з одного боку, забезпечити більш інтенсивне використання лекційного часу та візуальне супроводження лекцій, з іншого – надати допомогу та систематизувати самостійну роботу студентів з вивчення навчального матеріалу даного курсу. Матеріал, поданий в ньому, рекомендується також використовувати при підготовці до поточного та підсумкового контролю знань з цієї дисципліни.

Засвоєння викладеного матеріалу дасть змогу студентам здійснювати аналіз закономірностей розвитку соціально-економічних явищ і процесів, які відбуваються у регіонах, визначити тенденцію їх розвитку, прогнозувати значення техніко-економічних показників розвитку регіонів.

ТЕМА 1. ПРЕДМЕТ, МЕТОДОЛОГІЯ ТА ЗАВДАННЯ КУРСУ “РЕГІОНАЛЬНА ЕКОНОМІКА”

Мета – ознайомлення з об’єктом і предметом дисципліни - регіональна економіка, метою та основними завданнями регіональної економіки як науки; вивчення методології та методів дослідження розвитку сучасної регіональної економіки; з’ясування понять - “регіон” та - “регіональна економіка” та ознайомлення із підходами до їх визначення та дослідження; вивчення та аналіз еволюції розвитку регіональної економіки; формування знань із проблематики функціонування регіональної економіки в Україні.

План

- 1.1. Загальні основи, мета і завдання курсу
- 1.2. Історія розвитку науки про розміщення продуктивних сил
- 1.3. Предмет та об’єкт вивчення, методологічні основи курсу

1.1. Загальні основи, мета і завдання курсу

Регіональна економіка (РЕ) – це система суспільних відносин, що історично склались у межах області (регіону) держави, і являє собою сукупність взаємопов’язаних економічних, соціальних, екологічних, демографічних і поселенських ланок та зв’язків, що забезпечують її стійкість і цілісність як на макро-, так і на макрорівні.

У вузькому значенні РЕ – комплекс галузей з виробництва товарів народного споживання і надання послуг, система методів організації виробництва і невиробничої сфери, а також комплексного управління регіонами.

Предметом науки регіональна економіка є вивчення закономірностей і принципів територіальної організації виробництва у розрізі регіонів країни, ефективності галузей народного господарства на різних рівнях.

Об’єктом регіональної економіки є процес формування та використання виробничого, природно-ресурсного, людського та матеріально-технічного потенціалів, соціальної інфраструктури та господарського комплексу.

Під регіоном, як частиною території країни, розуміють значну цілісну територію, де проживають люди і де здійснюються певні види діяльності.

Регіон відрізняється від інших регіонів сукупністю природничих, історично сформованих, відносно стійких економічних, соціальних, національних особливостей. Характерною ознакою регіону є його цілісність, де поєднуються природні ресурси, матеріальні багатства та соціальні умови для життя людей.

Метою регіональної економіки є формування знань щодо теоретичних в практичних засад територіальної організації продуктивних сил України, сучасного стану регіонального розвитку економіки та про територіальну і галузеву структуру господарського комплексу.

Суб’єктами РЕ є різні юридичні особи (організації, підприємства), а також фізичні особи, окремо взята людина.

1.2. Історія розвитку науки про розміщення продуктивних сил

Становлення методичних основ регіональної економіки як науки відбувалося тривалий час. Питанням просторової закономірності в розміщенні промисловості присвятив свої наукові труди А. Вебер, який розкрив суть “теорії штандартів”, де промислові підприємства розміщуються з урахуванням мінімізації витрат на транспорт, оплату праці, агломерування.

А. Леш стояв на протилежних позиціях, критикуючи теорію найменших витрат А. Вебера. Він вважав остаточною і єдиною умовою, що визначає вибір місця для створення підприємства можливість витягання максимального прибутку.

Й. Тюнен у книзі “Ізольована держава в її відношення до сільського господарства і національної економії” виклав концепцію побудови моделей розміщення сільського господарства концентричними колами навколо ринку збуту продукції. Таким ринком виступало місто або велике переробне підприємство. Завдяки вдалому розміщенню можна було отримати найвищий прибуток. Ця ідея була втілена в Україні при організації овоче-молочних зон біля великих міст, обласних і промислових центрів.

В. Кристаллер обґрунтував теорію центральних місць, згідно якої міста, як центри суспільного життя і виробництва, розміщуються в просторі в певній закономірності, зокрема, міста рівної ієрархічної значущості – на однакових відстанях один від одного у вигляді кристалічної решітки, що нагадує малюнок бджолиних сотів (тобто шестикутників). Як ключові можна виділити теоретичні концепції французьких економіста-географа Ф. Перру, економістів Р. Кантільона, Ж.Б. Сея, американських географа Р. Хортшторна, економіста Й. Шумпетера, теоретичні праці засновника чикагської економічної школи Ф.М. Найта, роботи нобелівського лауреата К. Ерроу.

На початку ХХІ ст. розпочався принципово новий етап розвитку, ознакою якого є формування економіки нового типу, розробки концепції “нового капіталізму”, “інноваційної економіки”, “управлінської, інформаційної революції”, але найбільш широко всі ці процеси подані в термінології переходу від “індустріального” до “постіндустріального” і “інформаційного” товариства.

Поняття регіону в останні роки стало одним з тих, що найбільш широко застосовуються у контексті понять “регіональні події”, “регіональні процеси”, “регіональні проблеми”, тобто “регіональна термінологія”.

Як відмічають О. Димченко, моментом формування регіональної економіки як галузі навчання можна вважати грудень 1954 р. У цей час була заснована Асоціація регіональних наук. Поштовхом для створення Асоціації майже півсторіччя тому стало розуміння того факту, що місцеві особливості суттєво впливають як на розвиток конкретної території, так і країни в цілому. Таким чином, спочатку ця Асоціація об’єднувала спеціалістів у різних галузях, які, однак, мали спільне розуміння того, що багатогранні характеристики території треба розглядати не відокремлено одна від одної, а як цілий функціональний комплекс.

Характерною рисою цієї науки і до цього часу залишається її

“інтердисциплінарність”, тобто, застосовуючи підходи, засоби й методи інших наук (географія, планування, соціологія, політика, економіка, статистика та ін., а останнім часом і високі технології), вона є окремою “наукою про регіон”, що взяла на озброєння розумово-діяльний апарат багатьох галузей знання.

Наприклад, з погляду відомого вченого-економіста М. Некрасова, “регіональна економіка вивчає соціально-економічні процеси на рівні адміністративно-територіального утворення”. При цьому ототожнюються поняття “району” і “регіону”, спираючись на етимологічні корені латинського *regia* – “країна”, “край”.

У загальному вигляді ідея регіону полягає в тому, що це є обкреслений простір, в якому співорганізуються процеси відтворення і розвитку.

Регіон - це відтворювальна структура на світових шляхах розвитку.

Що ж таке “регіональна економіка”? Уже в середині 20 ст. сформувався чіткий розподіл на аналіз “макроекономіки” (*macroeconomy*) - дослідження економічних процесів, чинників і закономірностей розвитку народного господарства в цілому і “мікроекономіки” (*microeconomy*) - аналіз проблем функціонування, розвитку окремих підприємств різноманітних типів, груп. При цьому “місцева економіка” (*local economy*), або міська і регіональна економіка (*city and regional economy*) виділилися в особливий напрям, що досліджує проблему функціонування муніципального і регіонального суспільного господарського й економічного розвитку. Цей напрям часто ідентифікується з “*public economy*”, тобто місцевим суспільним сектором, аналізом проблем і процесів виробництва, розподілу і споживання послуг, створених муніципальним господарством.

Зміст регіональної економіки, її процесів, структур будується на взаємодії і перетині чотирьох базових груп принципів (макро-, мікро-, суспільна економіка (державне регулювання), ринкова економіка). На основі вищесказаного можна зафіксувати “регіон” з економічної точки зору як простір існування, результат унікальної конфігурації головних для сучасного етапу розвитку чинників та інструментів господарсько-економічної діяльності.

Програма регіонального економічного розвитку як цілий комплекс різних регіональних, міжнародних, управлінських заходів стала домінуючою формою впливу на господарство і головні стратегії економічного розвитку.

Для вивчення регіональної економіки треба опанувати методами аналізу територіальної організації господарства, оцінки земельних ресурсів, визначитися з поняттями сутність, склад і функції місцевих фінансів, розглянути особливості керування інвестиційним процесом на регіональному рівні та ін.

1.3. Методологічні основи курсу

Завданнями РЕ є:

- ефективно з економічної та екологічної точок зору використання компонентів природно-ресурсного потенціалу регіону (країни);
- збереження й примноження інтегрального людського (демографічного, інтелектуального та трудового) потенціалу країни;
- мінімізація протиріч між існуючою індустріальною територіально-галузевою структурою господарського комплексу та необхідністю створення висококонкурентної економіки з високою продуктивністю праці та гнучкою організацією виробництва через ефективну структурну трансформація господарських комплексів;
- докорінне підвищення ефективності використання виробничо-економічного потенціалу регіонів;
- пристосування до умов глобалізації, відновлення традиційних господарських зв'язків й інтеграція у світовий економічний простір;
- пріоритетний розвиток усіх видів інфраструктури;
- істотне підвищення ефективності регіональної економіки з одночасним забезпеченням пропорційно-збалансованого регіонального розвитку.

Регіональна економіка - це комплексна економічна дисципліна, яка досліджує сукупність економічних і соціальних факторів і явищ, що обумовлюють формування й розвиток продуктивних сил і соціальних процесів у межах конкретних регіонів.

У дослідженнях РЕ використовується цілий комплекс наукових методів, найголовнішими з яких є:

Балансовий метод - ґрунтується на складанні галузевих і регіональних балансів, що дозволяє вибрати правильне співвідношення між галузями ринкової спеціалізації, галузями, які доповнюють територіальний комплекс і забезпечують потреби провідних галузей, населення, і галузями сфери послуг.

Картографічний метод - карта в РЕ - джерело збагачення інформацією з РПС і економіки регіонів, що дозволяє наочно відтворити особливості територіальної організації господарства регіону.

Системний метод - дозволяє розглядати регіон як надзвичайно складну соціально-економічну систему. Саме через системний підхід створюється можливість всебічно оцінити стан регіону, його ресурсний та інтелектуальний потенціал, можливості для становлення та розвитку.

Діалектичний метод - передбачає використання діалектичної теорії та методу вивчення явищ у суспільстві в їх розвитку, базується на загальних законах розвитку. Дозволяє дослідити динаміку соціально-економічних процесів, оцінити їх перспективу.

Нормативний метод - оснований на використанні в управлінні регіональними економічними та соціальними процесами прогресивних норм і нормативів.

Програмно-цільовий метод - передбачає розробку цільових комплексних програм регіонального економічного та соціального розвитку, передбачає

обґрунтування та вирішення крупних народногосподарських проблем, визначає шляхи розвитку усіх галузей економіки, що мають загальнодержавне значення.

Метод комплексного соціально-економічного аналізу - базується на використанні економічної, статистичної інформації за попередні періоди для вивчення стану зміни показників, виявлення закономірностей в процесах розвитку окремих явищ та процесів у суспільстві, для аналізу впливу окремих факторів на ці процеси.

Економіко-математичне моделювання – використовується для моделювання регіональних соціально-економічних процесів на основі використання економіко-математичних методів, є необхідною умовою для прийняття обґрунтованих рішень в управлінні. Баується на використанні методів статистичного, динамічного, ймовірного змісту.

ТЕМА 2. ЗАКОНОМІРНОСТІ, ПРИНЦИПИ І ЧИННИКИ РОЗМІЩЕННЯ ПРОДУКТИВНИХ СИЛ

Мета – ознайомлення з еволюцією процесу розміщення продуктивних сил, закономірностями і принципами їх розміщення, формування знань з сутності факторів розміщення продуктивних сил та функціонування економіки регіонів, проведення аналізу їх розвитку.

План

- 2.1. Закономірності розміщення продуктивних сил
- 2.2. Принципи розміщення продуктивних сил
- 2.3. Фактори і критерії розміщення продуктивних сил

2.1. Закономірності розміщення продуктивних сил

Процес розміщення ПС відбувається як під впливом дії як об'єктивних законів та закономірностей, так і під впливом волі суб'єкта (людини).

Чіткого розмежування між **законами та закономірностями** не існує і досить часто в науковій літературі одні й ті ж відношення чи залежності розглядаються то як закони, то як закономірності. Навіть у визначенні закони та закономірності дуже схожі.

Економічні закони - це об'єктивні закони розвитку суспільства, що відображають відносини (взаємозв'язки) у процесі виробництва, розподілу та споживання матеріальних благ. Закони виражають найбільш істотні стійкі зв'язки між явищами економічного життя суспільства.

Досліджуючи категорію - закономірності розміщення продуктивних сил і регіональної економіки треба акцентувати, що *це фактично просторовий вияв окремих економічних законів*.

Закономірності – це суспільні, реально існуючі, повторювані, стійкі відношення або взаємозв'язки, які визначають розвиток, структуру і функціонування явищ і процесів.

Відмінність між законом і закономірністю тут не просто у додаванні слова “територіальний”, а саме у проекції закону на територію. Наприклад,

суспільний поділ праці може існувати в певній родині, в певному колективі, а територіальний поділ передбачає економічну диференціацію простору.

Існує ряд поглядів на спільність понять, та їх особливий взаємозв'язок: загальні закони у конкретному, специфічному середовищі перетворюються на закономірності.

Наприклад: закон суспільного поділу праці у просторовому аспекті постає як закономірність територіального поділу праці;

закон концентрації виробництва – як закономірність територіальної концентрації виробництва тощо.

Основні закономірності розміщення продуктивних сил і регіонального розвитку:

Закономірність ефективного розміщення продуктивних сил. За цією закономірністю відношення між економікою та територією такі, що найбільший можливий ефект забезпечується *найменшими можливими витратами на розміщення об'єкта.*

Ефективність виробництва визначається співвідношенням результатів праці та затратами праці і засобів виробництва. Для її визначення доцільно застосувати формулу:

$$E\phi = (E \uparrow \max) / (Z \downarrow \min),$$

де Z – затрати, E – ефект (прибутки)

Закономірність територіального поділу праці виявляється у формуванні такої територіально-галузевої структури національного господарства, яка найбільше відповідає природним, економічним, соціальним умовам регіону та потребам міжрегіонального ринку. В основі територіального поділу праці є оптимальна спеціалізація національного господарства та ефективні внутрішньо- і міжрегіональні економічні зв'язки.

Закономірність економічної цілісності регіону, яка полягає в органічній єдності природної, матеріальної (створеної людиною) та соціальної сфер.

Цю закономірність український вчений-регіоналіст В. Поповкін визначає як закон і вважає його синтезуючим. Усі три компоненти поєднуються не довільно, а під впливом певних закономірностей, факторів, передумов. Сполучення вихідних умов формування регіону дає величезну кількість варіантів, тому нема тотожних регіонів. Кожний такий регіон неповторний.

Закономірність територіальної комплексності продуктивних сил. *Комплексність* – це взаємопов'язаність елементів регіонального господарства, що впорядковує їх у регіональну економічну систему. Зазначимо, що *економічна інтеграція* – це швидше процес, ніж результат, відтак *комплекс* розглядається як наслідок цього процесу. Але треба пам'ятати, що будь-який комплекс безперервно розвивається.

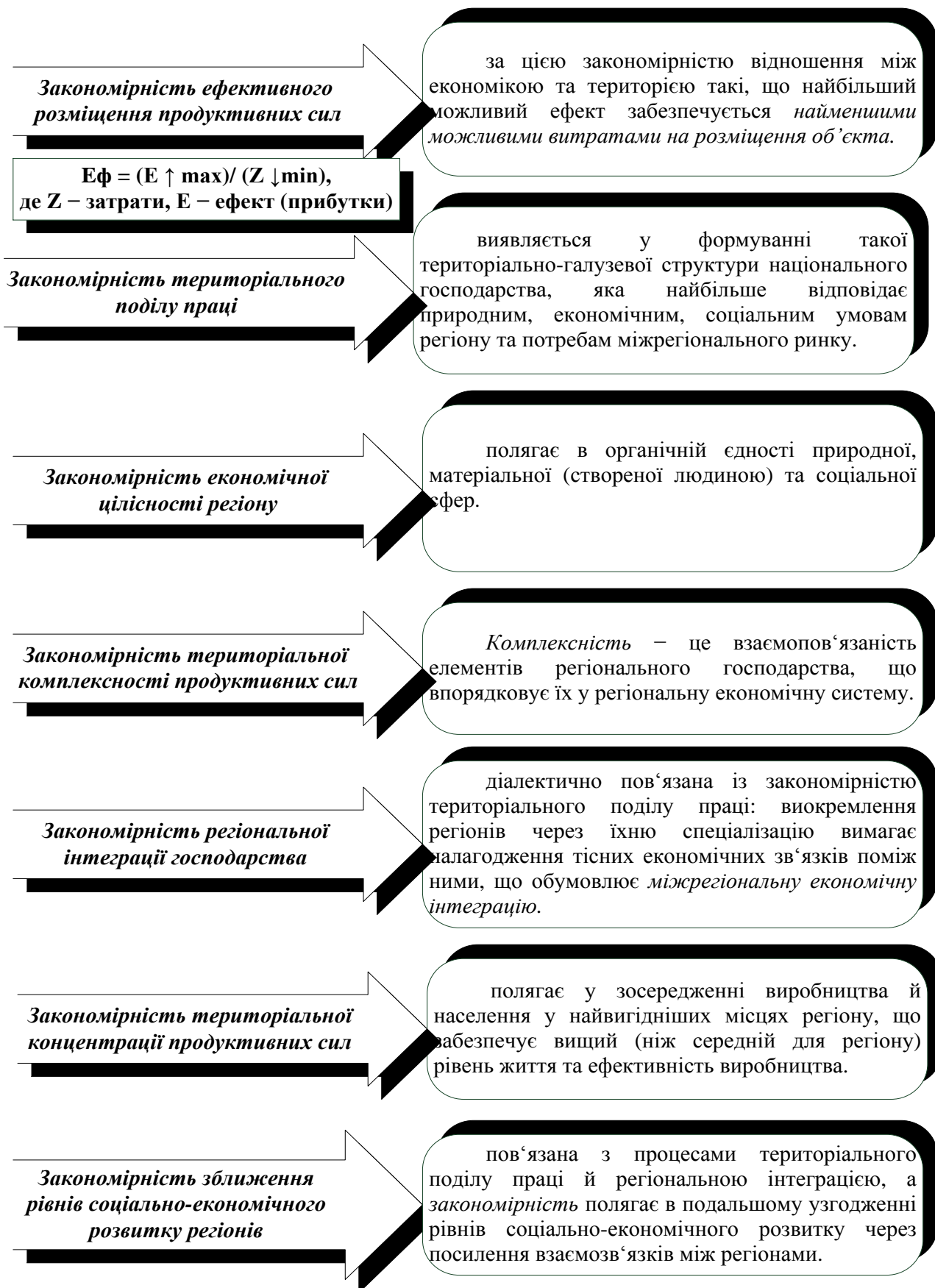

Рисунок 2.1 - Основні закономірності розміщення продуктивних сил і регіонального розвитку

Закономірність регіональної інтеграції господарства діалектично пов'язана із закономірністю територіального поділу праці: виокремлення регіонів через їхню спеціалізацію вимагає налагодження тісних економічних зв'язків поміж ними, що обумовлює *міжрегіональну економічну інтеграцію*. *Внутрішньорегіональна інтеграція впливає із закономірності географічної цілісності регіону*. Вона означає збирання елементів національного господарства, внаслідок чого утворюється цілісна (інтегрована) система, регіональна господарська система (РГС) як регіональний економічний простір.

Закономірність територіальної концентрації продуктивних сил полягає у зосередженні виробництва й населення у найвигідніших місцях регіону, що забезпечує вищий (ніж середній для регіону) рівень життя та ефективність виробництва. Перевага таких місць може зумовлюватись особливо сприятливими природними умовами, вигідним економіко-географічним розташуванням, загальною економічною ситуацією, історико-економічними особливостями розвитку.

Закономірність зближення рівнів соціально-економічного розвитку регіонів пов'язана з процесами територіального поділу праці й регіональною інтеграцією. Це об'єктивна закономірність, яку треба враховувати в економічній політиці. Між регіонами існують відмінності, зумовлені неоднаковістю природних, економічних та соціальних умов, бо ми вже згадували, що нема двох однакових районів. Однак ці відмінності стосуються галузевої структури економіки, форми її територіальної організації. А *закономірність* полягає в подальшому узгодженні рівнів соціально-економічного розвитку через посилення взаємозв'язків між регіонами.

Отже, підсумуємо, що:

Фактично зміст поняття - закон тотожний поняттю - закономірність. Але, *відмінність* полягає в тому, що закономірність діє протягом періоду, який людство може охопити завдяки історичному досвіду, а закони залишаються незмінними у системі відліку часу.

Закони і закономірності пов'язані між собою.

Як вже було зазначено, **найважливіші закони і закономірності РПС та формування економіки регіонів:**

- *закон територіального поділу праці* (пов'язаний із закономірністю спеціалізації регіонів у внутрішньодержавному поділі праці і спеціалізації країн у міжнародному поділі праці);

- *закон інтеграції праці* (пов'язаний із закономірністю комплексного розвитку території).

Територіальний поділ праці – це процес спеціалізації на виробництві певної продукції чи надання певних послуг на підставі розвиненого товарообміну.

Інтеграція праці полягає в інтенсифікації зв'язків між регіонами.

Це найважливіші закони і закономірності.

Існують й інші закономірності, які є похідними від цих економічних законів, і до них належать:

а) *закономірність раціонального, економічно ефективного розміщення виробництва* (впливає з економічного закону економії часу і праці). За цією закономірністю відношення між економікою та територією такі, що найбільший можливий ефект забезпечується найменшими можливими витратами на розміщення об'єкт;

б) *закономірність комплексно-пропорційного розміщення продуктивних сил і розвитку регіонів*;

в) *закономірність територіальної концентрації продуктивних сил* (впливає із закону концентрації виробництва);

г) *закономірність зближення рівнів соціально-економічного розвитку регіонів* (пов'язана одночасно і з законом територіального поділу, і з законом територіальної інтеграції праці).

Отже, закони і закономірності не завжди і не обов'язково групуються по двоє: часто закон виявляється у кількох взаємопов'язаних закономірностях. Іноді закономірність постає як вияв кількох законів.

Зазначимо, що загалом проблема ідентифікації законів та закономірностей розміщення продуктивних сил і регіонального розвитку залишається актуальною і зараз. Про це, зокрема, свідчить відмінність у підходах до їх трактування у різних авторів. Дехто з них обґрунтовує нові закони і закономірності.

Вивчення законів і закономірностей РПС та формування економіки регіонів дозволяє якнайкраще розмістити виробництво, найефективніше організувати територію, впроваджувати регіональну політику.

2.2. Принципи розміщення продуктивних сил

Дія законів виявляється через призму факторів, принципів та показників ефективності територіальної організації ТСЕС.

В основу кожного принципу закладено певну закономірність.

На думку С.І. Дорогунцова:

Принцип – це результат пізнання особливостей дії закономірностей розміщення окремих об'єктів, галузей та територіальних комплексів.

За С. І. Ішуком:

Принципи РПС – це правила діяльності та управління економікою, економічна політика держави в реалізації законів розміщення.

Отже, **принципи розміщення продуктивних сил** – це вироблені людиною (суб'єктивно) на основі вивчення законів, процесів, факторів і форм розміщення виробництва *правила цілеспрямованого впливу (управління) на розміщення виробництва.*

Розглянемо найважливіші принципи.

Принцип раціонального розміщення виробництва впливає із закономірності - ефективного розміщення продуктивних сил.

Зміст його полягає у такому розташуванні виробництва, яке забезпечувало б високу ефективність національного господарства. Раціональність означає

вибір найкращих варіантів. Цей принцип (раціональності) реалізується через комплекс таких заходів:

- відповідне наближення матеріаломістких, енергомістких, водомістких галузей до джерел палива, енергії й води. При цьому заощаджуємо не лише на транспортних витратах, а також комплексно використовуємо сировину, економно витрачаємо паливо, енергію й воду;

- наближення трудомісткого виробництва до районів і центрів зосередження трудових ресурсів, що дозволяє ефективно використовувати трудові ресурси за статтю, віком, кваліфікацією;

- наближення масового виробництва малотранспортабельної продукції до місць її споживання (наприклад, хлібопечення, виробництво будівельних конструкцій, теплової енергетики та ТЕЦ тощо);

- запобігання зустрічним перевезенням однотипної продукції, сировини й палива з одного регіону до іншого (трапляється у випадку так званого - відомчого стилю керівництва господарством).

Принцип збалансованості й пропорційності означає таке розміщення виробництва, за якого витримувалася б рівновага між виробничими потужностями, обсягом виробництва, з одного боку, та наявністю сировинних, енергетичних, водних, земельних, трудових, фінансових ресурсів регіону - з іншого. Пропорційність передбачає також оптимальну структуру національного господарства регіону, тобто відповідну пропорцію між галузями спеціалізації, а також між спеціалізуючими, допоміжними й обслуговуючими галузями. За цим принципом укладаються регіональні міжгалузеві баланси при територіальному плануванні або прогнозуванні. Дотримання принципу збалансованості надає регіону, країні економічної стійкості та витривалості.

Принцип комплексного розміщення виробництва ґрунтується на однойменній закономірності. Цей принцип втілюється у:

- комплексному використанні природних ресурсів, включно з відходами, наприклад, гірничої чи лісової промисловості, видобуванням усіх корисних компонентів;

- раціональному використанні трудових ресурсів шляхом створення у регіоні такої структури господарства, за якої надається праця всім різноманітним контингентам робочої сили;

- створенні єдиної інфраструктури;

- налагодженні ефективних виробничих зв'язків між підприємствами регіону.

Тобто принцип комплексності полягає у визначенні найвигіднішої спеціалізації району з урахуванням територіального поділу праці.

Принцип розміщення підприємств згідно з раціональними формами суспільної організації виробництва, до яких належать *концентрація, спеціалізація, кооперування й комбінування*.

Принцип збереження екологічної рівноваги є одним із головних, хоча тривалий час ним нехтували у господарській практиці. Господарство регіону може бути збалансованим за більшістю параметрів, але якщо при цьому виникає екологічна напруженість, то воно не може визнаватися ефективним.

Принципу екологічної рівноваги мають підпорядковуватися всі інші вигоди, які існують чи виникають за різних альтернатив розміщення продуктивних сил.

Як бачимо, і це ще раз підкреслимо, дотримання принципів розміщення продуктивних сил є основою регіональної політики держави.

Отже, зробимо **висновок: принципи РПС та РЕ – це головні напрями розвитку економіки у просторовому аспекті на конкретний період.**

Рисунок 2.2 - Найважливіші принципи РПС та формування РЕ на сучасному етапі розвитку України

Принципи РПС та формування РЕ, які є найважливішими на сучасному етапі розвитку України:

- Пріоритетність соціальної орієнтації розміщення продуктивних сил і регіонального розвитку. Сутність його полягає у тому, щоб у кожному регіоні створити таку структуру господарства, яка б найповніше задовольняла матеріальні і духовні потреби населення.

- Різноманітність форм господарювання. Поряд із державними, колективними формами. рівноправно розвиваються орендна, акціонерна, приватна (індивідуальна) форми господарювання. Малі підприємства сприяють розвитку малого бізнесу, а тому розглядаються як запорука розвитку підприємництва.

- Наближення до джерел сировини, палива, енергії, трудових ресурсів і районів споживання продукції. Врахування цього принципу дає змогу розмістити підприємства в регіоні так, щоб скоротити надмірно далекі та нерациональні перевезення, оперативно задовольняти потреби населення.

- Науково обґрунтоване природокористування. Цей принцип передбачає раціональне використання природних ресурсів, їхнє відтворення, охорону природного середовища.

- Відносна сталість територіальної, соціальної, економічної систем. Умови життєзабезпечення в регіоні потрібно створювати з урахуванням можливості відносно автономного соціально-економічного розвитку і раціонального функціонування.

- Провідна роль самоуправління. Цей принцип полягає у необхідності зростання ролі місцевих органів самоврядування регіону у вирішенні проблем соціально-економічного розвитку.

Принципи розміщення продуктивних сил і регіонального розвитку можуть змінюватися з розвитком суспільства. На практиці вони втілюються у державних програмах, концепціях, планах регіонального розвитку.

2.3. Фактори і критерії розміщення продуктивних сил

Закономірності і принципи втілюються в практику розміщення продуктивних сил через *врахування конкретних факторів*, що впливають як на розміщення окремих об'єктів.

Під **факторами розміщення ПС** розуміють сукупність аргументів (причин), що зумовлюють вибір місця для окремих підприємств, їх груп і галузей.

Отже, **фактори розміщення продуктивних сил (РПС)** – це сукупність матеріальних об'єктів, природних, соціально-демографічних, господарських та просторових явищ і відносин, що *суттєво впливають на процеси і результати територіальної організації виробництва*, а в більш широкому розумінні – на територіальну організацію ТСЕС.

Всі **фактори розміщення продуктивних сил** можуть бути представлені такими основними укрупненими групами:

1) природно-географічні;

- 2) геополітичні;
- 3) демоекономічні;
- 4) соціально-економічні;
- 5) техніко-економічні.

Природно-географічні фактори включають характеристику природно-кліматичних умов та економічну оцінку природних ресурсів.

Геополітичні фактори розвитку і розміщення продуктивних сил охоплюють:

- географічне положення території;
- конкурентні переваги вітчизняних товаровиробників у системі світового господарства;
- модель інтеграції в світовий економічний простір.

У цілому географічне положення України є сприятливим для економічного розвитку.

Демоекономічні фактори розміщення продуктивних сил включають:

- загальну чисельність населення, його культуру;
- режим відтворення та територіальні особливості розміщення;
- чисельність трудових ресурсів, їх територіально-галузевий розподіл та якісні характеристики;
- чисельність робочої сили, форми її зайнятості, рівень зареєстрованого і прихованого безробіття;
- мобільність робочої сили та форми її економічного руху.

Комплексний аналіз демоекономічних факторів допомагає оцінити рівень забезпечення трудовими ресурсами певних територій.

Демоекономічні фактори чинять вагомий вплив на розміщення трудо- та наукомістких галузей промисловості, а також тих галузей, які потребують робочої сили певного професійно-кваліфікаційного складу.

Соціально-економічні фактори розміщення і розвитку продуктивних сил охоплюють:

- рівень розвитку соціальної інфраструктури, що задовольняє потреби населення в його освіті, охороні здоров'я, сфері послуг та житлово-комунальному обслуговуванні;
- стан навколишнього середовища і природоохоронну діяльність;
- санітарно-гігієнічні умови праці.

Техніко-економічні фактори включають:

основні напрями науково-технічного прогресу та конкретні форми впровадження його результатів у практику господарювання, форми суспільної організації виробництва та рівень розвитку транспортної системи.

Сукупна дія цих факторів створює можливості для рівномірного розміщення продуктивних сил на основі зниження трудо-, фондо- і матеріаломісткості виробництва, встановлення раціональних міжгалузевих та внутрішньогалузевих зв'язків, забезпечення ефективного використання всіх видів ресурсів.

Отже, фактори або чинники – це умови розміщення продуктивних сил, які тим чи іншим чином впливають на прийняття рішення щодо локалізації промислових підприємств, закладів сфери послуг, об'єктів інфраструктури.

Важливого значення набула **класифікація факторів**. Таких класифікацій існує кілька. Всі їх можна об'єднати у дві групи:

1. Традиційна класифікація факторів, яку ми вже розглядали.
2. Класифікація факторів за пріоритетністю значення їхньої дії.

Суть традиційної класифікації факторів полягає у тому, що всі фактори розглядаються в конкретному, встановленому багатьма дослідниками, порядку:

1. природно, політико-, економіко- і соціально-географічне положення;
2. природно-ресурсний потенціал;
3. історичні фактори;
4. демографічні фактори;
5. економічні фактори;
6. соціальні фактори;
7. інфраструктурні фактори;
8. екологічні фактори.

Більш детально, розглянемо фактори, виокремлені за традиційною класифікацією.

Географічне (природно-, політико-, економіко- і соціально-географічне) положення є одним із найважливіших факторів, з якого традиційно починають будь-який аналіз факторів. Водночас необхідно пам'ятати, що географічне положення – це не тільки локалізація об'єкта в просторі, а насамперед, як стверджує Е. Б. Алаєв, взаємозв'язки об'єкта з його оточенням (якщо розглядають політико-географічне положення, то насамперед беруть до уваги взаємозв'язки об'єкта з політичними полюсами сили, з елементами, що формують політичну ситуацію і т. ін., якщо економіко-географічне положення – то взаємозв'язки з економічними об'єктами тощо).

Природно-ресурсний потенціал. Якщо природно-ресурсний потенціал беруть до уваги як фактор розміщення і розвитку продуктивних сил, то його розглядають як сукупність запасів усіх природних компонентів (мінерально-сировинних, водних, земельних, лісових, повітряних, кліматичних тощо) на конкретній території на визначену дату. Для попереднього визначення місця розташування того чи іншого виробництва використовують укрупнені показники матеріаломісткості, енергомісткості, водомісткості тощо, які є завжди залежними від рівня технологій.

Історичні фактори. Історія розвитку конкретної території нагадує про себе матеріальними пам'ятками (виробничими будівлями, творами мистецтва, пам'ятками архітектури тощо) та духовними здобутками народу, які в наш час перетворюються у потужні фактори розвитку і розміщення продуктивних сил. Так, концентрація у містах пам'ятки архітектури може сприяти розвитку в них туристичної діяльності, промислові центри, що сформувались історично, і надалі є місцями притягання нових промислових технологій.

Демографічні фактори. Кожне територіальне утворення володіє трудовим потенціалом – запасами праці. Трудовий потенціал є також надзвичайно важливим фактором розвитку і розміщення продуктивних сил. Трудовий потенціал визначається демографічною ситуацією. Демографічна ситуація – це стан населення на конкретній території на визначену дату. Під станом населення розуміють не тільки кількість населення, але і його якісні характеристики: розподіл населення за віком, за статтю, за рівнем освіти, за конфесійною приналежністю, за культурними традиціями і т. ін.

Економічні фактори.

Серед цих факторів – рівень розвитку продуктивних сил, економічна ситуація, техніко-технологічні, організаційні та інші фактори.

Чи не найважливішим серед них є *рівень розвитку продуктивних сил*, який не тільки впливає на формування потреб населення, але і визначає ймовірний рівень розвитку нових технологій на цій території, ймовірну економічну ситуацію, що може сформуватися у найближчій чи більш віддаленій перспективі.

Під економічною ситуацією розуміють стан господарства на конкретній території на визначену дату.

Техніко-технологічні фактори – це досягнутий і ймовірний рівень техніки і технологій, організаційні – особливості організації діяльності. Вони також суттєво впливають на ефективність господарювання, в результаті позначаючись на рівні розвитку продуктивних сил.

Соціальні фактори. До групи соціальних факторів *входить*:

- забезпеченість населення житлом;
- дитячими дошкільними установами;
- загальноосвітніми школами;
- медичними установами (лікарнями, поліклініками, аптеками);
- об'єктами культури (театрами, кінотеатрами, танцювальними залами клубами, бібліотеками);
- торгівлі (магазинами, ринками, об'єктами громадського харчування), побутового обслуговування (будинками побуту, хімчистками, пральнями), спортивними установами (стадіонами, спортивними залами) й т. ін.

Рівень забезпеченості населення названими об'єктами впливає:

- на продуктивність праці (чим нижчий рівень забезпеченості, тим нижчий рівень продуктивності праці);
- на стан здоров'я населення (наприклад, якщо забезпеченість житлом є нижчою, ніж 28 м² загальної площі на одну людину, тобто згідно з медичними нормами, то ймовірність захворювання населення зростає, що негативно позначається на функціонуванні продуктивних сил);
- на освітній рівень населення.

Інфраструктурні фактори. Інфраструктура (виробнича, соціальна, науково-технічна, екологічна, інтелектуальна) є тим, що стримує розвиток регіону чи стимулює його. Особливо варто наголосити на **транспортно-комунікаційній інфраструктурі**, функція якої полягає в об'єднанні людської діяльності різних галузей і територій регіону в одне органічне ціле.

Екологічні фактори. До цієї групи входять забруднення та охорона водойм, атмосфери, ґрунтів, охоронні природні території, загальний екологічний стан у регіоні. Значення цього чинника в останні роки посилюється.

На сьогодні систему факторів розміщення продуктивних сил слід доповнити ще кількома важливими факторами: **регіональної політики держави, міжнародної інтеграції і глобалізації, інформатизації, ринкової кон'юнктури.**

Фактори регіональної політики держави. Під цим поняттям розуміють одночасно і державне регулювання територіального суспільного розвитку, і регулювання розвитку регіонів, що здійснюється центром. **Базовим об'єктом регіональної політики в Україні зараз є обласний регіон.**

Фактори міжнародної інтеграції і глобалізації. Однією з головних тенденцій сьогодні є включення національних економік у процеси глобалізації.

Фактори інформатизації характеризуються швидким зростанням їх ролі. Виробництво інформації, її передавання, зберігання і можливості використання є чинником, який змінює обличчя країн і районів, їх місце у світовому співтоваристві. Особливу роль у цьому відіграє глобальна мережа Інтернет.

Фактори ринкової кон'юнктури. Конкретні умови відтворення товарів, послуг, робочої сили становлять поняття ринкової кон'юнктури. Ці фактори визначають рух цін, цінних паперів, розмірів виробництва, зайнятості. *В основі кон'юнктури ринку є співвідношення попиту і пропозиції.*

Поряд із основними закономірностями і принципами, *важливу роль в територіальній організації продуктивних сил відіграють критерії їх розміщення.*

Критерії – це інтегральні показники, орієнтири практичної спрямованості (природно-географічні, демографічні, техніко-технологічні, соціальні, екологічні), якими керуються відповідні органи господарського управління при виборі оптимального варіанта розміщення об'єктів виробничого чи невиробничого призначення, а також при виробленні системи заходів щодо вдосконалення територіальної і галузевої структури економіки.

На сьогодні визначальними критеріями ефективності розміщення продуктивних сил виступають:

а) екологічні - використання; освоєння та застосування природозберігаючих, маловідходних та безвідходних технологій; виробництво екологічно чистих видів продукції. Керуючись вимогами у межах цих критеріїв, необхідно надавати пріоритет саме збереженню природного середовища і підпорядковувати йому суто економічні цілі;

б) соціальні критерії - передбачають врахування потреб та інтересів населення в соціально-економічному розвитку території, екологобезпечному проживанні в певному регіоні, розширенні мережі соціально-культурних закладів та сфери послуг, достатній забезпеченості робочими місцями, створенні територіальних центрів соціальної допомоги.

ТЕМА 3. ЕКОНОМІЧНЕ РАЙОНУВАННЯ ТА ТЕРИТОРІАЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ ГОСПОДАРСТВА

Мета – ознайомлення з еволюцією процесу розміщення продуктивних сил, закономірностями і принципами їх розміщення, формування знань з сутності факторів розміщення продуктивних сил та функціонування економіки регіонів, проведення аналізу їх розвитку.

План

- 3.1. Поняття та сутність економічного районування
- 3.2. Основні районоутворюючі фактори
- 3.3. Поняття територіальної організації продуктивних сил
- 3.4. Територіальний поділ праці та його вплив на структуру господарства
- 3.5. Поняття і форми територіально-виробничих комплексів
- 3.6. Форми територіальної організації продуктивних сил

3.1. Поняття та сутність економічного районування

Відмінності у характері способу життя, функціонуванні та розвитку господарства в межах однієї країни обумовили проблему її поділу, що дістала в науковій літературі назву **районування**.

Загалом **районування** – це науково обґрунтований процес поділу території (країни або регіону) на відносно цілісні частини – **райони**, які формуються в процесі розвитку суспільного виробництва й відображають географічний поділ та інтеграцію праці.

Районування є прикладом систематизації.

З районуванням пов'язані й інші суміжні поняття: районоутворення, районологія, регіонологія тощо.

Районоутворення – це об'єктивний процес формування і розвитку *районів як інтегральних (загальних) виробничо-територіальних систем* (коли йдеться про економічне районування) або *суспільно-територіальних систем* (коли йдеться про соціально-економічне районування).

Районологія (регіонологія) – це наукове пізнання процесів районоутворення і районування; вивчення закономірностей та особливостей створення, формування й розвитку районів.

Існує 3 підходи до виділення районів:

1. Підхід, за яким виділяють - район, що існує реально і завдання дослідника полягає в тому, щоб визначити межі існування.

2. Підхід за якого розглядають (виділяють) - район як певну розумову конструкцію, яка дає змогу досліднику впорядкувати інформацію в територіальному плані. Кількість мереж такого районування обмежується кількістю дослідників і кожне районування має зміст лише в конкретному дослідженні.

3. Підхід за якого виділяється - район, який існує реально, але точно визначити можна лише його ядро, яке є фокусом району, до якого тяжіють

прилеглі населені пункти, виробництва, транспортна мережа тощо, які відносяться до району, виходячи з різних методик районування.

Батьківщиною теорії і практики економічного районування вважається Росія, перші наукові досвіди районування якої відносять до початку XIX ст. У XIX – на початку XX ст. районування Росії проводилося К.І. Арсенєвим, К.Ф. Германом, і В.П. Семеновим-Тян-Шанським, Д.І. Менделєєвим, Д.І. Ріхтером, А.І. Скворцовим та іншими вченими.

У радянський період теорією районування займалися і її розвивали І.Г. Александров, І.І. Белоусов, Г.М. Кржижановський, М.М. Баранський, М.М. Колосовський, Ю.Г. Саушкін, П.М. Алампієв, А.М. Колотієвський, Т.М. Калашніков та інші.

М. М. Колосовський виділив п'ять типів економічних районів:

- 1) резервні території із слабким розвитком ПС;
- 2) райони піонерного економічного розвитку;
- 3) райони великоосередкового розвитку господарства;
- 4) райони потужних осередків господарського розвитку;
- 5) райони комплексного господарства.

Ним розроблена ієрархія економічних районів із виділенням відповідно макро-, мезо- та мікрорайонів, а також їх зонування (об'єднання районів у групи).

Сучасне районування, запозичуючи теоретичні розробки економіко-географів, виходить за межі економічного як такого.

Сьогодні вже йдеться про *соціально-економічне*, політико-географічне, історико-географічне, еколого-ресурсне, природно-сільськогосподарське та інші види районування.

З позицій регіональної економіки як науки об'єкти, що виступають як триєдина цілісність (- природа – населення – господарство), ідентифікуються як **“територіальні соціально-економічні системи”**, а в більш широкому розумінні – як **суспільно-географічні системи (комплекси)**.

Важливість економічного районування для України *полягає* в тому, що наявність мережі науково обґрунтованих районів із регіональними механізмами управління їхньою економікою відкриває можливості для підвищення ролі регіональної політики в Україні, більш повного врахування інтересів окремих територій країни.

Основні принципи соціально-економічного районування:

- 1) змістовності, який означає, що соціально-економічний район є не статистично однорідною територією, а соціально-економічною єдністю, цілісністю, спільністю життєдіяльності;

- 2) перспективності, який визначає часову обумовленість мереж районування щоб вирішувати прогностні соціально-економічні завдання;

- 3) цілеспрямованості, який визначає цільову спрямованість розробок щодо соціально-економічного районування. Суть його полягає у визначенні регіональних соціально-економічних проблем. Іншими словами, соціально-економічне районування є засобом територіального впорядкування й типології, а отже, і систематизації відповідних проблем;

4) об'єктивності, тобто диференціація соціально-економічних показників життєдіяльності населення певної території;

5) узгодженості з адміністративно-територіальним устроєм України.

Одиницею інтегрального соціально-економічного районування має бути область, яка тривалий час є одиницею територіального управління і яку характеризує внутрішня організованість та спільність.

Наведені вище принципи повинні бути закладені в основу схеми прийнятного для всіх ієрархічних рівнів суспільно-економічних відносин соціально-економічного районування України.

Нові схеми були запропоновані Ф. Заставним, О. Шаблієм, В. Поповкіним, М. Паламарчуком, Л. Корецьким, М. Пістуном та ін. В основі їх побудови лежали різні принципи, до того ж вони відрізнялися одна від одної за кількістю соціально-економічних районів.

Зокрема, **Ф.Д. Заставний виділив дев'ять мезорайонів у складі трьох макрорайонів - Східного, Західного та Південного.** На його думку, в межах України доцільно залишити мережу макрорайонів, проте необхідно уточнити межі мезорайонів. Вчений уточнив згідно з економічним принципом, враховуючи господарську однорідність територій, відмінності в господарській спільності груп адміністративних областей, відмінності за рівнем розвитку та профілем господарства, обсяг виробництва товарної продукції з розрахунку на одного жителя. Він запропонував створити внутрішньо республіканські економічні райони (табл. 3.1).

Таблиця 3.1 - Схема соціально-економічного районування України за Ф.Д. Заставним

Назва	Центр	Області, що входять до складу району
1. Центрально-Поліський	Київ	Київська, Житомирська, Чернігівська
2. Придніпровський	Дніпро	Дніпропетровська, Запорізька
3. Донецький	Донецьк	Донецька, Луганська
4. Північно-Східний	Харківщина	Полтавська, Сумська, Харківська
5. Подільський	Вінниця	Вінницька, Тернопільська, Хмельницька
6. Центрально-Український	Черкаси	Черкаська, Кіровоградська
7. Карпатський	Львів	Закарпатська, Львівська, Івано-Франківська, Чернівецька
8. Західно-Поліський	Луцьк	Волинська, Рівненська,
9. Причорноморський	Одеса	АР Крим, Миколаївська, Одеська, Херсонська області

Група вчених ІРД НАН України (М.І. Долішній, М.М. Паламарчук, О.М. Паламарчук, Л.Т. Шевчук) виділили 6 макрорайонів у межах держави, керуючись результатами дослідження природи, населення і господарства України. Опрацьовуючи схему районування, вчені враховували нерозривність економічних і соціальних процесів в різних районах. На їхню думку, така схема необхідна для реалізації стратегії соціально-економічного розвитку регіонів, зокрема для розроблення моделі регіональної політики (табл. 3.2).

Підтвердженням обґрунтованості наведеного у табл. 3.2 районування є такі аргументи:

1) соціально-економічний район може бути тільки тоді повноцінним, якщо він формується навколо потужного ядра чи системоформуючого центра - великого міста з розвиненими функціями. В Україні таких міст 6. Це п'ять міст-мільйонерів (Київ, Харків, Донецьк, Дніпропетровськ, Одеса) і місто Львів - єдине велике місто в західній частині країни, яке наближається до мільйонного рубежу і виконує, так би мовити, столичні функції для цієї частини країни;

2) для того, щоб Україна як господарський і політичний організм була стійкою, навколо столиці має бути сформоване потужне та стійке ядро у вигляді соціально-економічного району.

Таблиця 3.2 - Схема соціально-економічного районування України

Назва району	Центр району	Області, що входять до складу району
1. Центральний	Київ	Вінницька, Житомирська, Київська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська
2. Донеччина (Східний)	Донецьк	Донецька, Луганська
3. Західний	Львів	Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька
4. Придніпров'я (Центрально-Східний)	Дніпро	Дніпропетровська, Запорізька, Кіровоградська
5. Причорномор'я (Південний)	Одеса	Миколаївська, Одеська, Херсонська, АР Крим
6. Харківщина (Північно-Східний)	Харків	Полтавська, Сумська, Харківська

Враховуючи необхідність здійснення державної регіональної економічної політики, Кабінет Міністрів України у 1998 р. вніс на розгляд до Верховної Ради України проект Закону України “Про концепцію державної регіональної економічної політики”, в якому пропонується мережа економічних районів України у такому складі:

Таблиця 3.3 - Схема соціально-економічного районування України згідно з Концепцією

Назва району	Області, що входять до складу району
1. Центральний	Київська, Черкаська, м. Київ
2. Донецький	Донецька, Луганська
3. Карпатський	Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Чернівецька
4. Придніпровський	Дніпропетровська, Запорізька, Кіровоградська
5. Причорноморський	Миколаївська, Одеська, Херсонська, АР Крим
6. Східний	Полтавська, Сумська, Харківська
7. Поліський	Волинська, Житомирська, Рівненська, Чернігівська
8. Подільський	Вінницька, Хмельницька, Тернопільська,

Запропонований проект нової мережі економічних районів відповідає науковим критеріям економічного районування, але не позбавлений недоліків.

Це стосується виділення Поліського району, Чернігівська область якого завжди мала тісні багатогалузеві зв'язки з Києвом, тому її доцільніше віднести до Центрального району. З точки зору географічного визначення, невдалою є назва Східного району, точнішою була назва Північно-Східний.

Подальший розвиток теорії і практики економічного районування в Україні дасть змогу вдосконалювати мережу економічних районів України.

Отже з'ясуємо, що таке економічний район.

Економічний район – це територіальна підсистема національного комплексу, яка має спеціалізацію загальнодержавного значення. В основі економічного району є територіальний поділ і територіальна інтеграція праці. Тобто об'єктивною основою економічного району є територіально-виробничий комплекс (ТВК).

Економічний район завжди є територіально цілісним.

Економічні райони поділяються на галузеві та інтегральні:

- **галузеві райони** характеризуються зосередженням на певній території підприємств окремих галузей (паливної, металургійної тощо);

- **інтегральні райони** характеризуються загальністю внутрішніх економічних зв'язків, територіальною, адміністративною цілісністю.

За своїм масштабом, розміром території, місцем у територіальному поділі праці виділяють:

- **мікрорайони** (група адміністративних районів);

- **мезорайони** (як правило, дві-три області);

- **макрорайони** (велика частина території країни, може налічувати до десяти та більше областей).

Зробимо висновок, що практично кожна країна, яка містить відносно великі райони, має і внутрішні територіальні відмінності в структурі та потенціалі природних ресурсів, в ступені та напрямі їх господарської освоєності, в характері, тенденціях та проблемах соціально-економічного розвитку. Тому, в межах країни виділяються окремі території, що за сукупністю своїх елементів та характером їх розвитку відрізняються від інших територій.

Таким чином, **процес районування території** – це поділ її на частини, відносно однорідні в природному та спеціально-економічному аспектах, що й визначає їх **спеціалізацію**.

Отже, **економічне районування** – це науково обґрунтований поділ країни на економічні райони, що склалися історично або формуються в процесі розвитку продуктивних сил на основі суспільного поділу праці.

Метою економічного районування є відображення внутрішньодержавних регіональних особливостей розвитку та розміщення продуктивних сил, а на їх основі - раціоналізація територіальної організації продуктивних сил у країні, що має забезпечити ефективність функціонування господарства та гідні умови життя населення.

Принципи районування - вихідні положення, правила, якими користуються вчені у процесі обґрунтування мережі районів певної країни.

Основними принципами економічного районування є:

1. Принцип **об'єктивної територіальної цілісності**. Відповідно до нього економічний район є соціально-економічною єдністю, цілісністю, яка забезпечується сформованістю на території господарського комплексу відповідного рівня, в якому розвиваються галузі спеціалізації, базові, допоміжні, супутні, обслуговуючі. Важливі принципи районування, такі як економічний, єдності спеціалізації і комплексності, можна розглядати як часткові щодо принципу територіальної цілісності.

2. Принцип **тяжіння**, сутність якого полягає у необхідності включення в межі району як ядра, так і навколишньої території, яка знаходиться під його районоформуючим впливом. Це вимагає вивчення всієї сукупності зв'язків: виробничо-природних, соціально-виробничих, виробничих, соціальних, управлінських та ін.

3. Принцип **перспективності**, або **конструктивності**, визначає часову властивість мереж районування. Відповідно до нього районування має вирішувати проблеми, які можуть виникнути у районі. Районування може реконструювати минуле, передавати стан регіоналізації соціально-економічної диференціації на певну дату близького минулого і прогнозувати майбутні тенденції.

4. **Адміністративний** – принцип узгодження: межі економічних районів узгоджуються з національними та адміністративними. Визначає єдність економічного районування та територіального політико-адміністративного устрою.

5. *Природний* – принцип врахування особливостей природного середовища. Стосовно природного середовища, воно враховується в економічному районуванні, оскільки впливає на структуру та характер розвитку продуктивних сил.

Функціонально-компонентна структура району – це співвідношення між галузями господарства або видами діяльності людей.

За своєю роллю галузі району поділяються на головні, базові, супутні, додаткові, місцеві та обслуговуючі.

Головні галузі – це галузі спеціалізації району, що визначають його місце в системі географічного (територіального) поділу праці, формують його функціональний профіль.

Базові галузі забезпечують розвиток господарства району, постачаючи сировину та паливо.

Супутні галузі формують додаткові ланки головних галузей за рахунок спільного використання сировини або відходів останніх. Розвиток супутніх галузей є одним із виявів господарської комплексності району.

Додаткові (доповнюючі) галузі – це такі галузі, розвиток яких у районі є необхідним, але вони не пов'язані технологічно з головними галузями.

Місцеві (підсобні) галузі задовольняють внутрішні потреби господарства та населення району, вони не залежать від спеціалізації господарства району.

Обслуговуючі галузі представлені об'єктами виробничої (постачання енергії, води, тепла) та соціальної (наукові, культурні, побутові, медичні послуги) інфраструктури.

Функціонально-територіальна структура району – це склад, співвідношення та просторове розміщення форм територіального зосередження виробництва.

До конкретних форм територіального зосередження виробництва належать:

- в промисловості – пункти, центри, вузли, агломерації, райони;
- в сільському господарстві – виробничо-територіальні типи господарств, агротериторіальні комплекси;
- в галузі транспорту – пункти, центри, вузли, системи;
- в сфері будівництва та інфраструктури – інфраструктурно-територіальні комплекси різних рівнів;
- в сфері послуг – центри обслуговування населення, територіальні системи сфери послуг;
- міжгалузеві утворення – агропромислові територіальні комплекси, міжгалузеві територіально-виробничі комплекси;
- інтегральні утворення – суспільно-географічні підрайони різних рівнів, територіальні соціально-економічні системи.

Для вирішення конкретних наукових та практичних завдань досить широко застосовують **міжгалузеве суспільно-географічне районування** (в основі якого – взаємообумовлена територіальна цілісність декількох галузей, наприклад, агропромислові райони) та **галузеве районування** (промислове, транспортне, сільськогосподарське).

В той же час міжгалузеве та галузеве районування є необхідною передумовою інтегрального районування.

3.2. Основні районоутворюючі фактори

На формування економічних районів впливають різні *фактори*: природні, економічні та історичні. Основними серед них є економічні.

Головним районоутворюючим фактором у кожній країні є *суспільний територіальний поділ праці*, який є результатом просторового прояву дії загального економічного закону суспільного поділу праці.

Територіальний поділ праці проявляється у господарській спеціалізації окремих частин території країни на різних видах виробничої діяльності відповідно до їх природних умов і наявних трудових та інших ресурсів.

Другим важливим районоутворюючим фактором, який є похідним від територіального поділу праці, є *територіальні виробничі комплекси (ТВК)*. Територіальний поділ праці спричиняє *формування галузей спеціалізації окремих територій*, які, в свою чергу, обумовлюють склад галузей, що їх обслуговують і доповнюють. Це призводить до виникнення ТВК.

Сукупність однорідних або тісно пов'язаних між собою різних елементарних техніко-економічних комплексів, розташованих на компактній території, утворює *територіально-виробничий комплекс (ТВК)*. В межах одного великого економічного району може бути один або декілька тісно пов'язаних ТВК.

До основних районоутворюючих факторів належать також і *найбільші міста країни – великі регіональні та індустріальні центри* із зонами економічного тяжіння до них периферійних територій.

Кожне місто як економічний центр впливає на навколишню прилеглу до нього місцевість, а найбільше місто об'єднує своєю зоною районоутворюючого (районоформуючого) впливу усі менші міста. Зона районоформуючого впливу великого регіонального центру охоплює цілу групу адміністративних областей.

В Україні такими центрами є Харків, Донецьк, Дніпропетровськ, Одеса, Львів. Найбільшу зону районоформуючого впливу має м. Київ, який, крім потужного регіонального центру, є ще і столицею держави.

Важливе районоутворююче значення мають особливості економіко-географічного положення території району. Вони значною мірою впливають на формування спеціалізації його господарства. Так, наприклад, вихід Південного економічного району України до берегів Чорного моря обумовлює розвиток у його народногосподарському комплексі морського транспорту, портово-промислових центрів, суднобудування і судноремонту, курортно-туристичного комплексу, риболовства і рибопереробної промисловості.

На утворення економічного району великий *вплив мають природні умови і ресурси*. Природні умови загалом і особливо природні ресурси – це основа розвитку і спеціалізації сільського господарства та промисловості району. Вони мають значний вплив на формування галузевої структури територіальних виробничих комплексів.

Районоутворююче значення мають також **основні форми територіальної організації виробництва** – промислові центри, промислові вузли (зосереджені в одному місті чи розосереджені в близько розташованих містах і селищах міського типу), одnogалузеві і багатogалузеві промислові райони, локальні, районні та обласні агропромислові комплекси, які разом із транспортним комплексом та інфраструктурою об'єднуються в народногосподарський комплекс економічного району.

Важливу роль у формуванні економічних районів відіграє **транспорт**. Наявність розвинутої транспортної мережі на певній території впливає на темпи формування економічного району, забезпечує здійснення широких міжрайонних економічних зв'язків, посилює формування зон економічного тяжіння периферійних територій до їхнього економічного ядра.

Значний вплив на формування економічних районів має **національно-політичний устрій та адміністративно-територіальний поділ країни**. В умовах перехідної економіки, коли ще значна кількість промислових підприємств залишається власністю держави, а в сільському господарстві зберігаються кооперативні сільськогосподарські підприємства, адміністративні області залишаються ще як єдине господарське ціле зі своїми органами управління господарством. У їх межах функціонують територіальні виробничі комплекси, їхні основні складові або окремі ланки народногосподарського комплексу великого економічного району.

Велике *прикладне значення економічного районування* полягає у тому, що воно є основою формування і реалізації державної регіональної економічної політики, а також використовується в практиці територіального управління господарством, при виборі доцільних варіантів розміщення нових виробничих об'єктів та вдосконаленні територіальної структури господарства, обґрунтуванні перспектив розвитку територіально-виробничих комплексів.

Регіональна політика – це сфера управління економічним, соціальним та політичним розвитком країни у регіональному аспекті. Науково обґрунтована регіональна політика є особливо актуальною і для України. Країна не може бути високорозвиненою, якщо в розвитку її регіонів спостерігаються значні диспропорції.

Метою регіональної політики України має бути забезпечення ефективності та дієвості функціонування господарського комплексу регіонів та забезпечення гідних умов для життя населення.

Економічне районування сприяє підвищенню ефективності використання ресурсного, виробничого і науково-технічного потенціалу регіонів і всієї країни.

В Україні здійснюється генеральне економічне районування території у цілях прогнозування, розробки і реалізації територіальних комплексних програм і схем природокористування, проектів районного планування, схем розвитку і розміщення продуктивних сил та розселення населення.

Економічне районування є науковим методом територіальної організації народногосподарства і водночас одним із засобів раціонального розміщення

виробництва, вдосконалення його спеціалізації та піднесення соціально-економічного розвитку.

3.3. Поняття територіальної організації продуктивних сил

Територіальна організація ПС – це просторовий взаємозв'язок галузевих, міжгалузевих і територіально-виробничих комплексів, що базується на раціональному використанні природних, матеріальних і трудових ресурсів, заощадженні витрат на подолання диспропорцій у взаєморозміщенні джерел сировини, палива, енергії, місць виробництва й споживання продукції.

Територіальна організація ПС передбачає зв'язок виробництва з природним середовищем та певні економічні взаємозв'язки.

Для територіально-виробничого комплексу можна виокремити два типи економічних взаємозв'язків: **виробничі та невиробничі.**

З огляду на регіон взаємозв'язки поділяють **на внутрішньорайонні, міжрайонні та міжнародні.**

Залежно від рівня освоєння території, рівня економічного розвитку країни та мети функціонування її господарства виникають різні форми організації території та виробництва.

Територіальна структура виробництва відображає розміщення продуктивних сил певними *територіальними утвореннями у вигляді промислових центрів, промислових вузлів, сільськогосподарських районів тощо.*

Територіальна структура – це сукупність стійких зв'язків між елементами об'єкта, причому обов'язковою умовою для їхньої реалізації є подолання геопростору.

Об'єктами (елементами) можуть бути *промислові вузли, райони, територіально-виробничі комплекси, технополіси, зони спільного підприємництва, торгово-промислові комплекси тощо.*

3.4. Територіальний поділ праці та його вплив на структуру господарства

Наукові засади регіональної економіки – це теорії суспільного поділу праці і регіонального розвитку.

Суспільний поділ праці – це об'єктивний процес розвитку продуктивних сил, при якому відбувається відокремлення різних видів трудової діяльності, спеціалізація виробничих одиниць і обмін між ними продуктами своєї діяльності.

Територіальний поділ праці (ТПП) – це процес виробничої спеціалізації території, зумовлений посиленням міжрегіональної кооперації, обміном спеціалізованою продукцією та послугами.

Матеріальними елементами поділу праці між регіонами і країнами є промислові, сільськогосподарські, торгівельні та інші підприємства і організації, індустріальні торгівельні центри, вузли, райони, сільськогосподарські зони, населені пункти, комунікаційна мережа (транспорт, зв'язок), територіально-виробничі комплекси, економічні райони та зони. Між

ними складаються економічні відносини просторового процесу відтворення – виробництва, розподілу, обміну та споживання суспільного продукту і виробничих ресурсів.

Суспільний територіальний розподіл праці закріплює певні галузі за конкретними районами. Він проявляється не тільки у розміщенні окремих галузей господарства, утворенні їх виробничих та збутових зон, а й в спеціалізації країн та регіонів, особливого сполучені і зв'язках їх галузей, а також в міждержавному та міжрайонному господарському обміні, в формуванні всієї регіональної структури національної економіки – системи територіальних пропорцій і зв'язків. Тим самим територіальна організація господарства виступає в двох нерозривно пов'язаних між собою формах – розміщення-галузевої та регіонально-комплексної.

Прогресивна роль як територіального, так і галузевого поділу праці, полягає в тому, що вона сприяє задоволенню різноманітних матеріальних потреб суспільства і призводить до неухильного підвищення продуктивності суспільної праці.

В основі ТПП є природні умови й ресурси, різноманітність територій, а також відмінності між народами, що там мешкають, та історично сформованими навичками праці.

Територіальний поділ праці являє собою просторовий прояв суспільного поділу праці, обумовлений природними, економічними, соціальними і національно-історичними особливостями регіонів. У результаті галузі і виробництва, що виділилися в процесі суспільного поділу праці розміщуються в районах з найбільш сприятливими передумовами для їхнього розвитку. Тому територіальний поділ праці відкриває додаткові можливості підвищення ефективності регіонального розвитку як за рахунок переваг галузевої спеціалізації, так і завдяки природно-ресурсним і соціально-економічним можливостям регіонів.

Об'єктивною передумовою територіального поділу праці служать розходження у природнокліматичних умовах, ресурсному, економічному, науково-технічному, демографічному потенціалі. Від просторового розміщення продуктивних сил залежать ефективність розвитку економіки і рівень добробуту людей у регіоні. Однак територіальний поділ праці обумовлює не тільки спеціалізацію регіонів на виробництві певних видів продукції, але і служить об'єктивною і надійною основою економічної інтеграції та взаємодії регіонів. Просторова схема розвитку регіональної економіки може змінюватися під впливом вирішення реально існуючих протиріч:

- між розміщенням природних ресурсів і розміщенням суспільного виробництва;
- між розселенням населення і розміщенням нових робочих місць;
- між спеціалізацією регіонів і комплексним розвитком регіональних систем;
- між географією виробництва національного доходу і географією його використання;
- між інтересами поточного розвитку і інтересами майбутніх поколінь.

Територіальний поділ праці безпосередньо пов'язаний з територіальною організацією виробництва.

Територіальна організація виробництва - це динамічний стан розміщення виробництва по регіонах, зв'язаних у єдину систему національної економіки, відповідно до природних, соціальних і економічних умов регіонів і обумовлений особливостями територіального поділу праці.

Територіальний поділ праці визначає основні закономірності і форми територіальної організації виробництва.

Форми територіальної організації виробництва являють собою стійкі просторово-територіальні утворення, що характеризуються масштабністю території, щільністю і взаємним розташуванням структурних елементів, рівнем спеціалізації і комплексністю розвитку господарства.

Взаємозв'язок територіального поділу праці і територіальної організації виробництва виявляється через *територіальну спеціалізацію, концентрацію і внутрішньорайонні та міжрайонні зв'язки*. Територіальний поділ праці призводить до певного зосередження виробництва на конкретних територіях. Збільшення такого зосередження й обсягу виробництва в розрахунку на одиницю території є *територіальна концентрація виробництва*. Однак *територіальна концентрація характеризує* зосередження не усіх видів виробництва, а його окремих галузей у залежності від природно - кліматичних, національно-історичних, економічних факторів, наявності сировинних, водних, енергетичних ресурсів, транспортних умов, демографічної і кваліфікаційної структури трудових ресурсів та ін.

Оскільки кожен район має певний набір факторів і умові розвитку, він спеціалізується на виробництві відповідних видів продукції і послуг. Таким чином, територіальний поділ праці і концентрація виробництва визначають *територіальну спеціалізацію* господарства.

У свою чергу, територіальна спеціалізація призводить до посилення економічних взаємозв'язків і взаємозалежностей між суб'єктами регіонального відтворювального процесу усередині регіону та з іншими регіонами, а також до розвитку виробничо-територіального кооперування і комбінування виробництва, що відіграють активну роль у системі територіальної організації виробництва. Територіальне виробниче *кооперування* в широкому змісті означає обмін діяльністю між різними регіонами, а у більш вузькому – обмін готовою продукцією, послугами, сировиною, напівфабрикатами та ін.

Іншою формою прояву міжрегіональних і внутрішніх регіональних зв'язків служить комбінування, засноване на спільній послідовній переробці сировини по стадіях технологічного процесу. Таким чином, обумовлені територіальним поділом праці територіальна спеціалізація, концентрація і внутрішньорегіональні та міжрегіональні зв'язки, що виявляються у формі кооперування і комбінування, а також комплексність розвитку господарства регіону – суть одного й того ж процесу територіальної організації виробництва.

У межах однієї країни виокремлюють **внутрішньорайонний поділ праці** (*спеціалізацію окремих виробництв усередині економічного району*) та

міжрайонний поділ праці (спеціалізацію районів та обмін товарами між ними).

Виділяють шість різновидів ТПП:

1. Генеральний – між країнами і великими економічними районами.
2. Внутрішньорайонний – між промисловими вузлами і містами.
3. Довкола економічного центру (міста, комбінату).
4. Постадійний, за якого стадії виробничого процесу територіально роз'єднані.
5. Фазовий – одна й та сама продукція надходить до центрів із різних місць протягом року.
6. Епізодичний - райони або країни обмінюються якимись товарами не постійно.

Територіальний поділ праці може бути *абсолютним* (виробництво певного продукту на території неможливо) чи *відносним* (виробництво певного продукту економічно недоцільне).

Територіальний поділ праці як одна з форм суспільного поділу праці нерозривно пов'язаний із його галузевою формою. Саме поділ праці диференціює процес виробництва, зумовлює глибину його спеціалізації, формує галузеву структуру, забезпечуючи тим самим високу ефективність індустріального розвитку.

До спеціалізованих відносяться галузі господарства, які зосереджують свою діяльність на обмеженій території, можуть ефективно обслуговувати потреби не лише свого, але й інших регіонів.

Найбільш розвинуті міжрегіональні зв'язки – у паливній, металургійній, машинобудівній, лісозаготівельній промисловостях завдяки концентрації виробництва в обмеженій кількості районів. Завдяки широкому асортименту відбувається значний обмін продукцією легкої та харчової промисловості.

Проблема територіального поділу праці для будь-якого регіону є визначальною, бо її покладено в основу господарського управління територією. Кожний регіон, перш ніж розробити концепцію розвитку в доколишньому просторі, оцінює власні економічні, демографічні, природні, територіальні можливості, шукає нішу в територіальному й міжнародному поділі праці, визначає галузі спеціалізації як між внутрішніми територіями, так і щодо обміну товарами на світовому ринку.

Територіальний поділ праці, що закріплює певні галузі виробництва за регіонами, виявляється не тільки у їхньому розташуванні, формуванні зон виробництва й збуту, але й у спеціалізації економічних регіонів та поєднанні їхніх галузей, у між- і внутрішньорегіональних зв'язках.

Таким чином, **територіальний поділ праці** – це процес виробничої спеціалізації території, зумовлений посиленням міжрегіональної кооперації (рис. 3.1), обміном спеціалізованою продукцією та послугами.

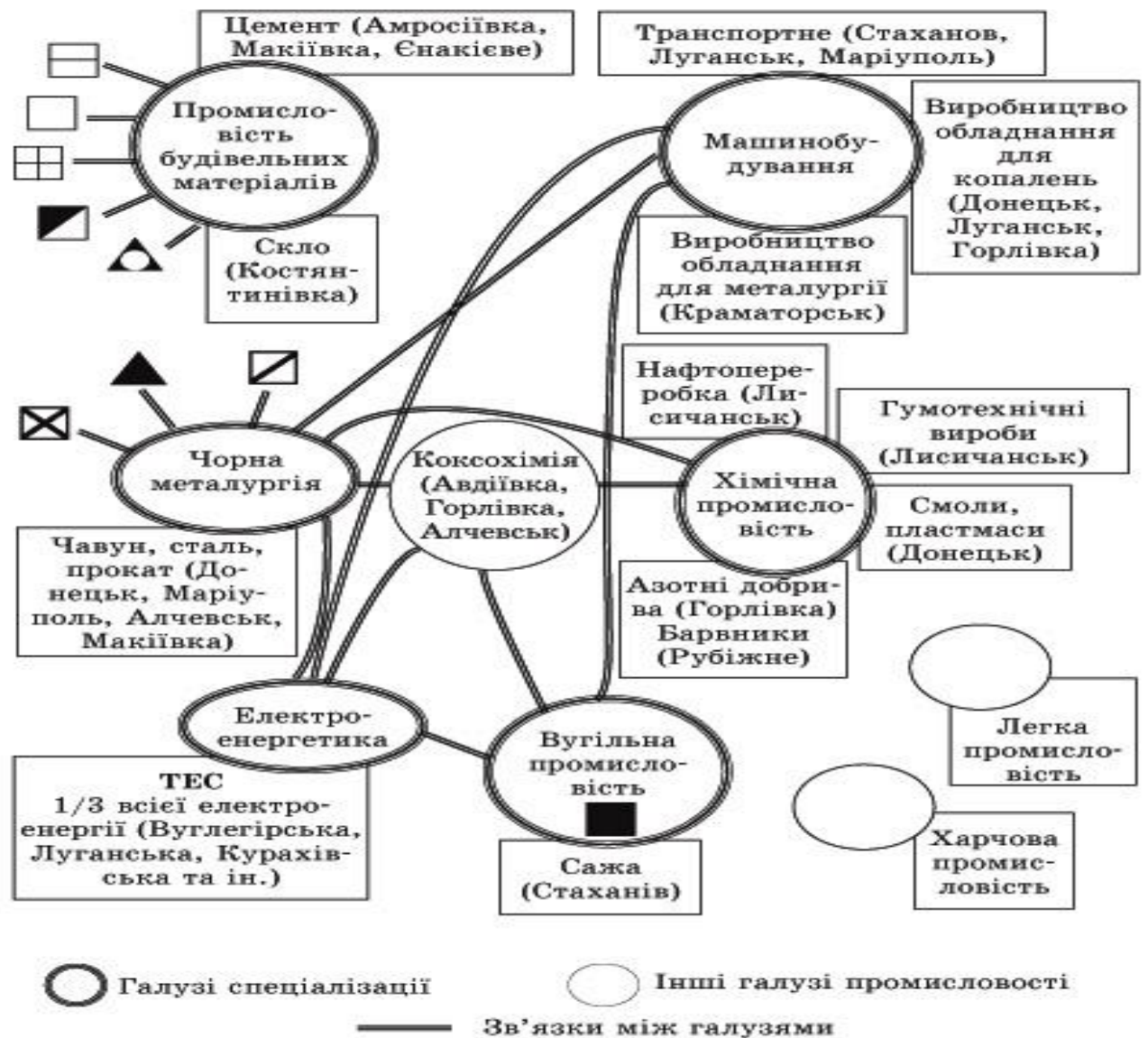

Рисунок 3.1 – Міжрегіональна кооперація

3.5. Поняття і форми (типи) територіально-виробничих комплексів

Категорія суспільно-географічної системи є найбільш повним відображенням просторово-територіального розвитку суспільства.

Під *суспільно-географічною системою* слід розуміти цілісно-відмежовану територіальну єдність взаємопов'язаних компонентів діяльності суспільства.

В основі утворення суспільно-географічного району є *процес територіально-виробничого комплексоутворення* – взаємообумовленого територіального поєднання підприємств та видів людської діяльності, при якому досягається відносно високий ефект (економічний, соціальний, екологічний) за рахунок підбору підприємств відповідно до природних, економічних, демографічних, транспортних умов території та її географічного положення.

Таким чином, основою (ядром) суспільно-географічного району є *територіально-виробничі комплекси (ТВК)* – сукупність взаємопов'язаних і

взаємообумовлених компонентів суспільного виробництва, що формується в межах компактної території.

Основоположником вчення про територіально-виробниче комплексоутворення був М.М. Колосовський. Ще в 30-х роках він звернув увагу на необхідність проектування районних комплексів, виділив в структурі їх виробництва галузі міжрайонного значення, внутрірайонного значення і виробництва місцевого значення.

Пізніше основні теоретичні положення виробничого комплексоутворення вчений розвинув у цілому ряді робіт, що вийшли окремим виданням у 1969 році.

Він дав таке визначення виробничого комплексу: *“Виробничим комплексом називається таке економічне (взаємозумовлене) поєднання підприємств в одній точці або в цілому районі, за якого досягається певний економічний ефект завдяки вдалому (плановому) підбору підприємств відповідно до природних та економічних умов району, до його транспортного та економіко-географічного положення”*. При цьому була висловлена думка, що поняття “комплекс” необхідно використовувати для вивчення великих економічних районів і значно менших таксономічних одиниць внутрішнього районування.

Отже, територіально-виробниче комплексоутворення, на думку М.М.Колосовського, є результатом закономірного, прогресивного розвитку форм територіальної організації виробництва - від одиничної розміщення підприємств через територіальні їх угруповання до комплексів виробництв.

Головними ознаками ТВК є:

- високий рівень спеціалізації виробництва;
- диверсифікація (багатогалузевість);
- наявність допоміжних (доповнюючих) і обслуговуючих галузей та сфери нематеріального виробництва відповідно до розвитку галузей спеціалізації та потреб населення;
- наявність всередині ТВК постійних виробничо-економічних зв'язків;
- відносна компактність території.

ТВК розрізняють:

а) за характером виробництва – промислові, агропромислові, інфраструктурні;

б) за територіальними масштабами – локальні (міські, районні), регіональні (обласні, міжобласні), зональні.

ТВК – це економічне сполучення підприємств в одному промисловому фокусі або цілому районі, що забезпечує певний економічний ефект за рахунок вдалого добору підприємств згідно з природними та економічними умовами, з його транспортним та економіко-географічним розташуванням.

Територіальний комплекс виникає тоді, коли територія припиняє бути випадковим чинником його формування і коли внаслідок об'єднання компонентів ПС на компактній території у господарські системи з'являються додаткові якості.

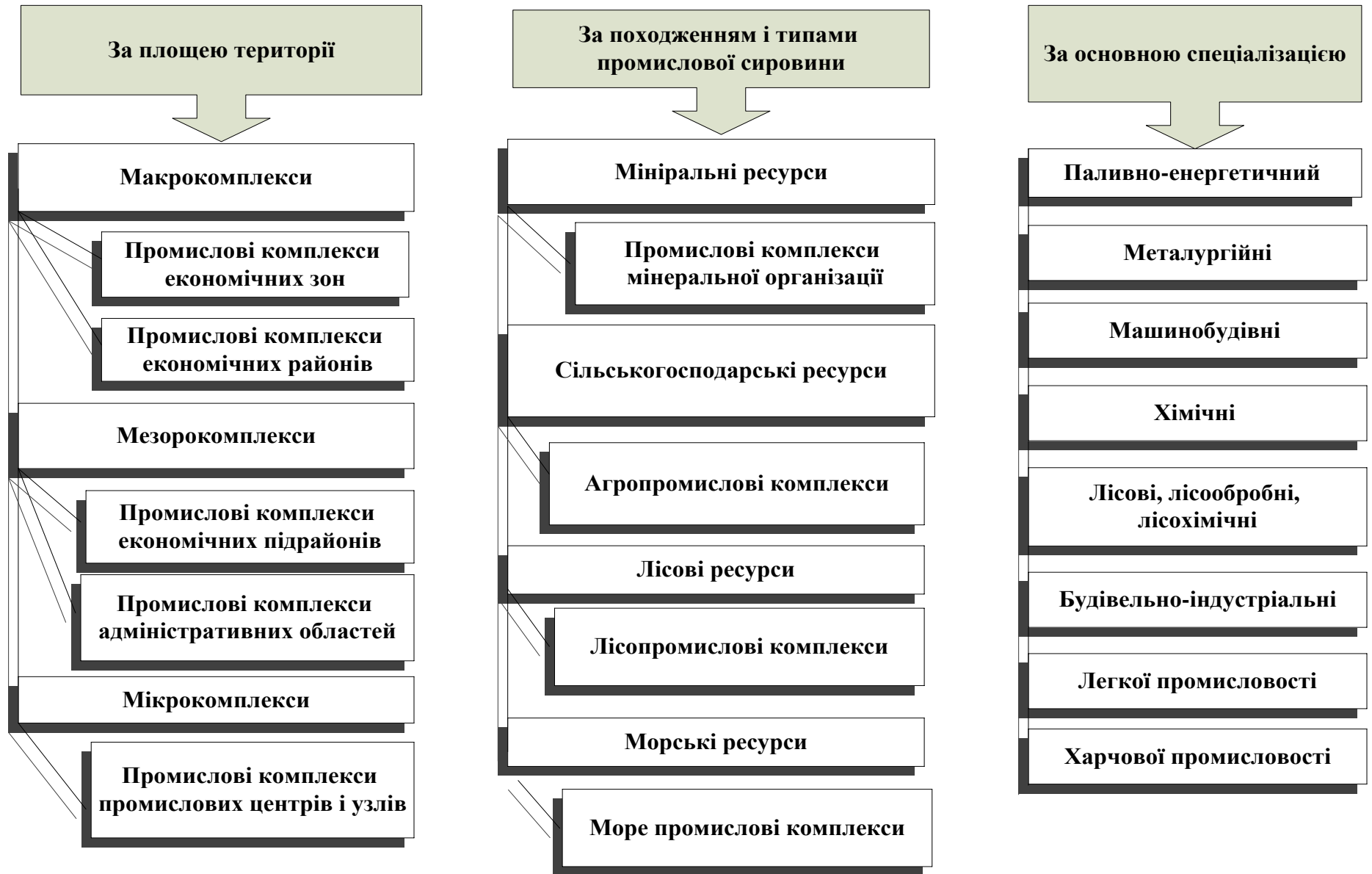

Рисунок 3.2 - Типологія промислових комплексів за найважливішими ознаками

Залежно від набору функцій ТВК поділяють на:

- монопродуктові, що орієнтуються на випуск одного основного кінцевого виробу;
- субпродуктові, у яких випуск головної продукції супроводжується виробництвом супутньої;
- поліпродуктові, що, враховуючи потребу комплексного освоєння території та її природних ресурсів (трапляються найчастіше) (рисунк 3.2).

ТВК формуються на таких засадах:

- комплексного використання природно-ресурсного потенціалу;
- ефективності функціонування виробництва;
- територіальної єдності виробництва;
- взаємозв'язку об'єктів на певній території.

Типи ТВК:

1. ТВК переробної промисловості з переважанням машинобудівного та текстильно-промислового ЕВЦ. Такі комплекси властиві високорозвинутим регіонам України.

2. ТВК гірничо-металургійної промисловості ґрунтується на трьох ЕВЦ: пірометалургійному чорних металів, пірометалургійному кольорових металів. Базою їхнього формування є великі поклади руди в Україні – Придніпровський.

3. ТВК енергетичної промисловості з провідними паливно-енергопромисловими ЕВЦ. Основою їхнього формування є великі поклади твердого палива (бурого й кам'яного вугілля, сланців; в Україні – Донецький).

4. ТВК хімічної промисловості. Найчастіше вони використовують продукцію трьох ЕВЦ: нафтоенергохімічного, газоенергохімічного та гірничохімічного. Сировинна база пов'язана з родовищами нафти і газу, а також гірничохімічної сировини (в Україні Прикарпатський).

5. ТВК промисловості, що переробляє біологічну сировину. Тут використовують індустріально-аграрний, лісоенергопромисловий та рибопромисловий ЕВЦ

3.6. Форми територіальної організації продуктивних сил

Форми розміщення продуктивних сил – це стійкі територіально-економічні утворення, що характеризуються своєю різноманітністю, конфігурацією, складністю й взаєморозташуванням структурних елементів.

Первісними елементами територіальної організації ПС є окремі **ферми, хутори, промислові пункти, які характеризують точне розміщення ПС на території**. У промислових пунктах (здебільшого у містечках) найчастіше розташовуються філії великих підприємств.

До конкретних форм РПС належать:

Промисловий центр – група промислових підприємств, взаємопов'язаних спільними допоміжними виробництвами, а у низці випадків – спільністю технологічного процесу, що мають єдину систему розселення і обслуговуються спільною інфраструктурою.

Промисловий вузол – локальне виробничо-територіальне сполучення, де підприємства поєднуються тісними виробничими й виробничо-технологічними зв'язками, спільністю транспортно-географічного розміщення, загальними системами інфраструктури й поселень для найефективнішого використання природних, матеріальних і трудових ресурсів.

Виробничий комплекс – поєднання підприємств, об'єднаних виконанням єдиної господарської функції та взаємопов'язаних тісними виробничими стосунками таким чином, що вилучення якихось компонентів або порушення зв'язків знижує ефективність комплексу, обмежує або унеможлиблює виконання господарських функцій.

Територіально-виробничий комплекс взаємозумовлене поєднання підприємств на певній території, за якого ефект досягається завдяки вдалому добору підприємств згідно з природними та економічними умовами.

Портово-промисловий комплекс (ППК) – об'єднання на одній території морських портів, промислових підприємств, приморських поселень, соціально-виробничої інфраструктури, розміщення яких у прибережній зоні зумовлене експлуатацією природних ресурсів прилеглої території та акваторії, забезпеченням зовнішньоекономічної та інших різновидів діяльності.

Науково-технологічна зона певна територія, на якій розташовані вищий навчальний заклад (чи кілька), науково-дослідний центр міжнародного рівня та відповідна технологічна інфраструктура задля впровадження наукових розробок у практику.

Науково-технологічні парки (технопарки) – менші за територією зони, де навколо технічного університету чи науково-дослідного центру розміщуються декілька фірм, що займаються впровадженням своїх розробок у галузі високих технологій та наукомістких виробництв.

Технополіс – центр впровадження досягнень науки і техніки. Це, як правило, нове місто, в якому запроваджуються у виробництво новітні розробки, а також проживає населення. Він містить науково-дослідну, промислову та селищну зони, має необхідну інженерну, комунально-побутову та комунально-культурну інфраструктури, комфортні умови проживання.

ТЕМА 4. РЕГІОН У СИСТЕМІ ТЕРИТОРІАЛЬНОГО ПОДІЛУ ПРАЦІ

Мета – формування знань про категорію регіону та вивчення впливу територіального поділу праці на структуру господарства.

План

- 4.1. Поняття економічного району, регіону та регіональної економіки
- 4.2. Спеціалізація регіонів. Показники оцінки спеціалізації регіонів
- 4.3. Методологія дослідження регіонів. Основні типи економічних районів

4.1. Поняття економічного району, регіону та регіональної економіки

Оскільки територія країни неоднорідна за географічними, національними, демографічними, економічними, соціальними та іншими ознаками, *виникає природна потреба поділу її території за кожною із ознак або їхнім сполученням, прийнятих за основу розподілу*. Для позначення одиниці такого розподілу території вживаються різні терміни: регіон, район, зона, ареал та інші.

За визначенням радянського економіко-географа П.М. Алампієва яке можна розглядати, як найбільш вдале із усіх запропонованих:

Економічний район – це географічно цілісна територіальна частина народного господарства країни, яка має свою виробничу спеціалізацію, міцні внутрішні економічні зв'язки і нерозривно пов'язана з іншими його частинами суспільним територіальним поділом праці.

Економічний район повинен бути виробничо-економічною територіальною єдністю, яка створюється розвиненими внутрішніми виробничими зв'язками, і мати спеціалізацію господарства у масштабі країни.

На території інтегрального економічного району повинен бути сформований достатньо потужний народногосподарський комплекс, основу якого становлять *територіальні виробничі комплекси* з такою галузевою структурою:

- профілюючі галузі (галузі спеціалізації району в масштабах країни), які включають до свого складу кілька галузей промисловості та сільського господарства;

- галузі, які розвиваються як суміжні з галузями попередньої групи і забезпечують комбіновану переробку сировини, а також галузі, що обслуговують потреби галузей спеціалізації району (добування і збагачення сировини, виробництва напівфабрикатів, обладнання, ремонт обладнання, виробництво будівельних матеріалів тощо);

- галузі, які забезпечують потреби населення району промисловими і продовольчими товарами, необхідними матеріалами.

При окресленні економічного району повинно *враховуватися економіко-географічне положення території* і його вплив на спеціалізацію та особливості розміщення продуктивних сил.

Ознаки економічного району:

- а) територіальна цілісність;
- б) спеціалізоване господарство;
- в) його комплексність;
- г) тісні внутрішньорайонні і міжрайонні економічні зв'язки;
- д) особливість економіко-географічного положення.

За своїм змістом термін - **район** є синонімом поняття - **регіон**.

Отже, **регіон** - це економічний район, що має такі специфічні риси:

1) при окресленні регіону враховують *принцип економічного тяжіння*, тобто необхідності включення в його межі основної територіальної частини або і всієї

зони, яка перебуває під формуючим впливом його головного регіонального центру;

2) до складу регіонів повинні повністю включатися території адміністративних областей, країв, автономних республік без порушення їх меж.

У рамках Європейського економічного співтовариства розроблене загальне для всіх країн **поняття регіону**: “Під регіоном варто розуміти територіально-спеціалізовану частину народного господарства країни, що характеризується єдністю її цілісністю відтворювального процесу”.

Оскільки регіон і територія співвідносяться як частина й ціле, можна виокремити визначення територіального й регіонального управління.

Територіальне управління означає регулювання процесів суспільного відтворення з метою підвищення його ефективності за рахунок удосконалювання територіального поділу праці та міжрайонних зв'язків. *Територіальне управління* є виключним правом уряду й покликане забезпечити реалізацію соціально-економічної стратегії суспільного відтворення з урахуванням особливостей територіального аспекту.

Регіональне управління має справу з відтворювальними процесами, локалізованими на конкретній території.

Структура регіону. Структура як сукупність стійких зв'язків об'єкта забезпечує його цілісність, тобто зберігає основні властивості при різних зовнішніх і внутрішніх змінах. Основна функція структури полягає в тому, щоб забезпечити системі внутрішню міцність, стабільність, високий ступінь узгодженості всіх її компонентів.

Отже, **регіон** – це складна система, що включає такі структурні елементи, як *природне середовище, виробничу й соціальну сфери*. При цьому, центральною ланкою й найважливішою структурною складовою цієї системи є **населення регіону**.

Природне середовище є сукупністю природних умов існування суспільства.

Соціальне середовище – це система життєзабезпечення, що впливає на соціально-відтворювальний процес, забезпечує умови життєдіяльності.

Господарський механізм регіону включає конкретні форми господарювання, систему виробничих відносин. У структурі організаційно-господарського механізму виділяють:

а) блок управління (побудова організаційних структур управління виробництвом, менеджмент);

б) блок планування, прогнозування, розробку цільових програм;

в) блок регулювання (ціноутворення, фінансування, страхування, кредитування, оподаткування, матеріальне та моральне стимулювання);

г) блок обліку та контролю, економічного аналізу.

Населення – найбільш динамічна складова природно-господарського комплексу. *Найважливішою характеристикою населення є його потреби*, що постійно зростають, змінюються, визначають структуру суспільного виробництва й темпи його розвитку.

Таблиця 4.1 – Класифікація регіонів

Класифікаційні ознаки	Класифікація регіонів
Залежно від структури економіки регіону	- індустриальні; - індустриально-аграрні; - аграрні.
Залежно від стану зовнішньоекономічних зв'язків	- експортоорієнтовані; - імпортоорієнтовані.
За рівнем соціально-економічного розвитку регіонів	- високорозвинені (динамічні); - проблемні; - депресивні.
По відношенню до існуючих адміністративно-територіальних одиниць	- регіон – адміністративна одиниця субнаціонального рівня; - регіон – неадміністративна одиниця субнаціонального рівня.
Залежно від економіко-географічного положення	- стратегічно-важливі; - центральні; - периферійні (віддалені); - приморські; - гірські.

Всі складові регіонального комплексу взаємозалежні. При цьому жодна із груп потреб, а отже, й підсистем навколишнього середовища, не може замінити одна одну або бути виведеною із загальної системи. Підсистеми здатні лише підсилювати або послаблювати дії одна одної, але не скасовує цих впливів. Наприклад, природний кліматичний дискомфорт може бути тільки ослаблений соціальним оптимумом. Відставання у рівні розвитку окремої складової системи неминуче викличе негативні наслідки у всіх інших і втрату ефективності в цілому всього комплексу.

Для регіональної економіки характерні такі засади функціонування:

- комплексність екологічного, економічного та соціального розвитку;
- єдність процесів природокористування та охорони навколишнього середовища;
- територіальна спільність виробництва;
- відповідність системи розселення демографічній ситуації та виробництва;
- цілісність системи соціальної інфраструктури;
- поєднання територіального та галузевого управління об'єктами.

У сфері регіональної економіки має перебувати й зовнішньоекономічна діяльність, бо багато її форм, таких як вільні економічні зони, прикордонна та прибережна торгівля, іноземний туризм, мають регіональний характер, а інші тісно пов'язані з рівнем розвитку інфраструктури, господарської культури та ділового сервісу регіону.

Таким чином, господарство регіону є відкритою економічною системою, що функціонує на основі спеціалізації, міжрегіональної

інтеграції, зміст яких реалізується через галузеві, міжгалузеві та міжрегіональні виробничо-економічні зв'язки.

Фактори формування регіонів та економічних районів:

- територіальний поділ праці;
- економіко-географічне положення території;
- природно-ресурсний потенціал;
- трудовий потенціал;
- виробничий потенціал;
- наявність великих міських населених пунктів;
- рівень розвитку інфраструктури.

4.2. Спеціалізація регіонів.

Показники оцінки спеціалізації регіонів

Відображенням економічного профілю регіону (*індустріальний, індустріально-аграрний, аграрний*) та його місця (ролі) в єдиній народногосподарській системі є його галузева спеціалізація.

Основою визначення спеціалізації є ступінь участі регіону у територіальному поділі праці.

Територіальний поділ праці – це одна з форм суспільного поділу праці, нерозривно пов'язана з галузевою її формою. Саме поділ праці диференціює процес виробництва, зумовлює глибину його спеціалізації, формує галузеву структуру, забезпечуючи тим самим високу ефективність індустріального розвитку. При цьому галузі розташовують свої підприємства на території, найбільш сприятливій для їхнього розвитку.

До *спеціалізованих* відносяться ті галузі господарства, які зосереджують свою діяльність на обмеженій території, можуть ефективно обслуговувати потреби не лише свого, але й інших регіонів.

Територіальний поділ праці, що закріплює певні галузі виробництва за регіонами, *виявляється у спеціалізації економічних регіонів* та поєднанні їхніх галузей у між- і внутрішньорегіональних зв'язках.

Отже, **територіальний поділ праці** – це процес виробничої спеціалізації території, зумовлений посиленням міжрегіональної кооперації, обміном спеціалізованою продукцією та послугами.

Спеціалізацією в широкому розумінні є визначення економічного профілю (*індустріальний, індустріально-аграрний, аграрний*). Детальна спеціалізація характеризується галузями, підгалузями і навіть окремими виробництвами усередині сфери господарства.

Основою характеристики регіональної спеціалізації є високий рівень концентрації та висока питома вага певного виробництва у регіоні, а також ефективне обслуговування не лише свого, але й інших регіональних структур, активна участь у загальнодержавному поділі праці.

Регіональна спеціалізація може бути *внутрішньорегіональною, міжрегіональною та міжнародною*. Галузі спеціалізації поділяються на

профільні, які мають значну питому вагу в структурі господарства регіону, та непрофільні, що мають незначну питому вагу в структурі господарства регіону.

Для визначення спеціалізації регіонів країни застосовуються такі показники:

- *галузевої структури*, яка характеризується співвідношенням у відповідних пропорціях різних галузей або секторів економіки регіону.

Визначається часткою (ДР) галузі або сектору (*i*) в економіці регіону:

$$ДР_i = \frac{O_i}{O} * 100\%, \quad , \quad (4.1)$$

де O_i – обсяг продукції, що припадає на *i*-ту галузь у регіоні;

O – загальний обсяг виробництва певного регіону.

- *галузева структура регіональної економіки* також може бути визначена як *частка зайнятого населення* ($ДР_{zi}$) у відповідних галузях економіки регіону:

$$ДР_{zi} = \frac{Z_i}{Z} * 100\%, \quad , \quad (4.2)$$

де Z_i – чисельність зайнятих в *i*-й галузі (секторі) економіки регіону,

Z – загальна чисельність зайнятих в економіці регіону.

- *частка виробництва продукції* ($Д_i$) *галузей спеціалізації* регіону стосовно загального у країні виробництва продукції відповідної (*i*) галузі.

$$Д_i = \frac{O_i}{O} * 100\%, \quad , \quad (4.3)$$

де O_i – обсяг виробництва галузі спеціалізації (*i*) в регіоні,

O – обсяг виробництва галузі у країні в цілому.

- *коефіцієнт (індекс) локалізації* (I_n) певної галузі (виробництва) на території регіону або *індекс (коефіцієнт) галузевої спеціалізації регіону*.

а)
$$I_n = \frac{O_p}{O_k} \div \frac{П_p}{П_k}, \quad (4.4)$$

де, O_p - показники галузі регіону (згідно з обсягом валової товарної продукції, чисельності робітників, вартості основних фондів);

O_k - аналогічний показник для галузі по країні в цілому;

$П_p$ - загальний показник промисловості регіону (згідно з обсягом валової товарної продукції, чисельності робітників, вартості основних фондів);

$П_k$ - аналогічний показник для промисловості країни в цілому.

б)
$$I_n = I_c = \frac{P_{ni}}{P_{rc}}, \quad , \quad (4.5)$$

де, P_{ri} – питома вага регіону в країні з виробництва певної i -продукції (випуску i -ої галузі);

P_{rc} – питома вага регіону в країні за чисельністю населення (або за обсягом промислового виробництва, або за обсягом національного доходу, тобто частка регіону r в обсязі валового випуску в країні).

При цьому ліва частина формули характеризує частку конкретної галузі в промисловому виробництві території; права – частку цієї ж галузі в промисловості країни в цілому. *Коефіцієнт локалізації дорівнює одиниці* в тому випадку, коли частка галузі у промисловості території і країни однакова. Це є ознакою рівномірного розвитку (територіальної концентрації) галузі в регіоні.

- *коефіцієнт (індекс) виробництва продукції на душу населення* K_d .

Цей показник обчислюється за виробництвом продукції у вартісному та натуральному вираженні й розраховується як відношення виробництва на душу населення того або іншого продукту в регіоні до аналогічного показника по країні.

- *коефіцієнт душового виробництва* визначають за формулою:

$$K_d = \frac{O_p}{O_k} \div \frac{H_p}{H_k}, \quad (4.6)$$

де O_p – показники галузі регіону (за обсягом валової товарної продукції);

O_c – аналогічний показник для галузі по країні в цілому;

H_p – населення регіону;

H_c – населення країни.

Ліва частина формули характеризує частку конкретної галузі в промисловому виробництві території, права – питому вагу регіону в загальній чисельності населення країни.

У випадку, коли $K_d = 1$, спостерігається рівномірний, пропорційний населенню розподіл певної галузі по регіонах. Коли $K_d > 1$, галузь сконцентрована в регіоні більше, ніж у середньому по країні і ця концентрація, тим більша, чим більший K_d .

Виробничо-спеціалізованими можна вважати галузі, що мають коефіцієнт локалізації (або спеціалізації) та виробництва продукції на душу населення понад одиницю та продукція яких великою мірою задовольняє потреби інших регіонів країни.

- *коефіцієнт (індекс) товарності* регіонального виробництва (коефіцієнт вивозу) I_e визначається як відношення вартості вивезеної продукції до тієї, що виробляється у регіоні, а за деякими видами продукції – як відношення вивезення з району певної продукції до її виробництва у натуральних показниках. Використовується така формула:

$$I_e = \frac{E}{Q}, \quad (4.7)$$

де Q – обсяг виробництва продукції в регіоні;

Е – вивіз продукції.

– коефіцієнт (індекс) ввозу (частка ввозу в загальному споживанні продукції в регіоні):

$$I_i = \frac{I}{Q + I + E} , \quad (4.8)$$

де I – ввіз продукції;

– коефіцієнт (індекс) товарообміну I_t :

$$I_t = \frac{E + I}{Q} , \quad (4.9)$$

Вказані коефіцієнти використовують для аналізу відкритості економіки регіону за окремими галузями й товарними групами. Значення коефіцієнтів вивозу та ввозу знаходяться в межах від 0 до 1, причому чим вони більші, тим більша відкритість економіки у цій галузі (або товарній групі) у відповідному напрямку (вивіз або ввіз). Значення коефіцієнта товарообміну може бути більшим 1 (чим більше коефіцієнт, тим більше відкритість економіки).

Територіальну структуру виробничої підсистеми ТСЕС складають *територіально-виробничі комплекси (ТВК)*.

Галузі ТВК можна розділити на дві великі групи: *міжрегіональні й внутрішньорегіональні*.

Галузі міжрегіонального значення визначають спеціалізацію комплексів, їх місце в системі поділу праці й інтеграції праці країни. Вони мають вирішальне значення в процесі комплексоутворення й беруть активну участь у міжрегіональному обміні.

Галузі внутрішньорегіонального значення розвиваються з метою задоволення потреб ТВК. Вони забезпечують розвиток галузевої спеціалізації й створюють умови для всебічного використання всіх наявних у комплексі ресурсів.

ТВК формують *виробничий потенціал регіону*, який характеризується можливостями виробництва, максимального випуску продукції або послуг за певний період при відповідних організаційно-економічних і технологічних умовах.

Оцінювання виробничого потенціалу регіону здійснюється за формулою:

$$P_p = \sum_{i=1}^m (P_i + NP_i + \Delta P_i), \quad (4.10)$$

де P_p - виробничий потенціал регіону;

m - загальна кількість підприємств;

P_i – потужності i -го підприємства даного регіону;

NP_i – недовикористані потужності i -го підприємства;

ΔP_i – приріст виробничих потужностей i -го підприємства.

4.3. Методологія дослідження регіонів. Основні типи економічних районів

При дослідженні району доцільно використовувати наступну схему:

1. Визначення ролі району (регіону) в загальнодержавному поділі праці. Загальноекономічна, соціальна та екологічна ефективність спеціалізації району.
2. Оцінка умов і факторів розвитку району:
 - 2.1. Географічне положення.
 - 2.2. Природні умови та ресурси.
 - 2.3. Населення та трудові ресурси.
 - 2.4. Екологічні умови.
3. Загальна оцінка галузевої структури, рівня розвитку, динаміки та спеціалізації господарства.
4. Розвиток та розміщення галузей господарства:
 - 4.1. Промисловість (з виділенням підгалузей).
 - 4.2. Сільське господарство.
 - 4.3. Транспорт і зв'язок.
 - 4.4. Будівництво.
 - 4.5. Сфера послуг.
5. Форми територіальної організації господарства:
 - 5.1. Галузеві.
 - 5.2. Міжгалузеві
 - 5.3. Інтегральні.
 - 5.4. Ієрархія інтегральних внутрішньорайонних утворень.
6. Оцінка ефективності спеціалізації господарства та комплексного розвитку району.

Таке дослідження регіону дозволить *обґрунтувати управлінські заходи з вдосконалення спеціалізації господарства та його територіальної структури*, що є складовою діяльності, спрямованої на підвищення економічної, соціально-демографічної та екологічної ефективності його функціонування.

У процесі дослідження ефективності спеціалізації господарства та комплексного розвитку району (регіону) необхідно *застосовувати кількісні показники*.

Серед найважливіших показників є:

1. Рівень територіальної спеціалізації:

$$I_{\pi} = I_c = \frac{P_{ri}}{P_{rc}}, \quad (4.11)$$

де, P_{ri} – питома вага регіону в країні з виробництва певної i -продукції (випуску i -ої галузі);

P_{rc} – питома вага регіону в країні за чисельністю населення (або за обсягом промислового виробництва, або за обсягом національного доходу, тобто частка регіону r в обсязі валового випуску в країні).

Чим більша локалізація певної галузі в регіоні, ти більше значення цього коефіцієнта (індекса). Якщо $I_{л}, (I_c) > 1$, то i -та галузь вважається галуззю спеціалізації регіону r .

2. Ефективність галузі спеціалізації району:

$$E_c = \frac{Z_p}{Z_k}, \quad (4.12)$$

де Z_k – витрати виробництва на одиницю продукції в районі;

Z_p - витрати виробництва на одиницю продукції в країні.

Індекс показує, у скільки разів середньорайонні витрати (або одержаний ефект) на одиницю виробленої продукції менші або більше від середніх у країні.

3. Рівень комплексності господарства району:

$$N_k = \frac{P_p}{P_o} \div (\sum C_p \sum C_k), \quad (4.13)$$

де P_o - валовий продукт, спожитий районом;

P_p - частка спожитого продукту, що вироблена в районі;

$\sum C_p$ - зведений індекс собівартості одиниці продукції, виробленої в районі;

$\sum C_k$ - зведений індекс собівартості одиниці аналогічної продукції в країні.

При $\sum C_p \leq \sum C_k$ за орієнтир комплексного розвитку доцільно обирати 100%.

4. Ефективність комплексного розвитку господарства району:

$$K_{ef} = \left[\frac{E - I}{I} \right] * \frac{D_p}{D_k} \div (\sum C_p / \sum C_k), \quad (4.14)$$

де K_{ef} – коефіцієнт ефективності;

E – вартість продукції, вивезеної з району;

I – вартість продукції, ввезеної до району;

D_p, D_k – споживання продукції на душу населення відповідно в районі та країні.

За цією формулою ефективність вимірюється в процентах (якщо вище 100% – то комплексність економічно ефективна).

До основних показників, які використовують для оцінки соціально-економічного розвитку регіону, які використовують для кількісної характеристики соціально-економічних процесів у регіоні, а в подальшому і для їх прогнозування та планування, належать:

1. Середньорічна чисельність населення.
2. Чисельність працівників, зайнятих у народному господарстві.

3. Валовий внутрішній продукт (ВВП) або валовий регіональний продукт (ВРП).

4. Обсяг промислової продукції.

5. Виробництво товарів народного споживання.

6. Валова продукція сільського господарства.

7. Розмір КВ за рахунок усіх джерел фінансування.

8. Доходи місцевих бюджетів.

9. Витрати місцевих бюджетів.

10. Грошові доходи населення.

11. Обсяг роздрібного товарообігу.

12. Обсяг реалізації платних послуг населенню.

13. Обсяг експорту товарів.

14. Баланси основних видів промислової та сільськогосподарської продукції.

15. Середні ціни на основні види продукції.

На основі порівняння перелічених показників з нормативними значеннями та оцінювання кожного з них розраховуються *інтегровані соціально-економічні індикатори*, що дозволяють ранжувати регіони за рівнем соціально-економічного розвитку.

Аналіз соціальних факторів розвитку регіону передбачає порівняння із середніми значеннями по країні й нормативними значеннями таких груп показників:

1) зведені показники рівня життя й соціального захисту населення;

2) показники споживання товарів і послуг;

3) показники розвитку матеріальної бази соціальної сфери.

Зведені показники рівня життя й соціального захисту населення відображають доходи населення, індекси споживчих цін на товари та тарифи на послуги, рівень мінімального споживчого бюджету, що відображає прожитковий мінімум населення регіону.

Показники доходів населення включають грошові доходи в розрахунку на душу населення за місяць, середньомісячну заробітну плату робітників та службовців (номінальну і реальну з урахуванням індексу цін), соціальні трансферти, які виплачуються з державного бюджету, фонду соціального страхування й пенсійного фонду, а також за рахунок коштів підприємств та інших організацій.

Аналіз показників соціального захисту населення включає також оцінку рівня безробіття в регіоні й визначення неконкурентоспроможних на ринку праці верств населення.

Система показників споживання товарів і послуг включає розвиток роздрібного товарообігу та реалізацію платних послуг населенню.

Розвиток роздрібного товарообігу оцінюється за даними статистичної звітності про обсяги продажу товарів на підприємствах роздрібної торгівлі й громадського харчування всіх форм власності та споживання основних продуктів харчування на душу населення, про обсяги виробництва товарів

народного споживання в регіоні, сальдо ввозу-вивозу, включаючи імпорт і експорт за межі країни.

Особлива увага приділяється збалансованості показників платних послуг з показниками балансу грошових доходів і витрат населення. Оцінка такого балансу дає можливість визначити загальний обсяг платоспроможного попиту населення.

Показники розвитку матеріальної бази соціальної сфери регіону аналізуються за такими галузями (сферами):

1. *Житлово-комунальне господарство (ЖКГ)*. Тут аналізуються окремо, для житлового господарства, показники рівня забезпеченості населення житлом, поліпшення його якості за рахунок забезпечення благоустрою житлового фонду інженерним устаткуванням та іншими ознаками благоустрою, які підвищують комфортні умови проживання; показники поліпшення житлових умов малозабезпечених громадян безкоштовно або за невисоку плату.

Для комунального господарства визначаються фактичні показники якості обслуговування населення за усіма видами комунальних послуг (водопостачання), каналізація, газопостачання, теплопостачання та інше) та порівняння з нормативами споживання цих послуг.

2. *Освіта і культура*. Наймасовіші послуги освіти - це дошкільне і шкільне навчання. Тут вивчають показники кількості дітей дошкільного віку, кількості дітей у постійних дошкільних закладах регіону; чисельності учнів загальноосвітніх навчально-виховних закладів; кількості дітей в інтернатних навчальних закладах.

При аналізі розвитку культури основна увага приділяється збереженню та збільшенню культурно-історичної спадщини. Із цією метою визначаються існуючі показники розвитку масових установ культури (бібліотек, клубів), показники розвитку мережі театрів, музеїв, концертних залів, філармоній, шкіл естетичного виховання, які порівнюються з нормативними значеннями.

3. *Охорона здоров'я*. Аналізується досягнутий рівень розвитку ОЗ на підставі таких показників: ступінь забезпеченості населення лікарняними ліжками та амбулаторно-поліклінічною допомогою, стан лікувально-профілактичної допомоги за контингентами населення, стан і рівень медичних установ, оснащення їх необхідними приладами й устаткуванням, забезпеченість матеріалами, медикаментами й кадрами.

Вивчаються дані аналізу стану здоров'я населення регіону, які відображаються показниками: середня тривалість життя людини; смертність дорослого населення; материнська й дитяча смертність; захворюваність працюючого населення, пов'язана з тимчасовою втратою працездатності (людино-днів на 100 працюючих). За отриманими даними оцінюється потреба населення в медичній допомозі за характером захворювань та її фактичне забезпечення.

ТЕМИ 5. СУТНІСТЬ, МЕТА І ЗАВДАННЯ РЕГІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ

Мета - з'ясування сутності поняття - регіональна економічна політика, її завдань та принципів, формування знань щодо об'єкта та суб'єкта економічної регіональної політики, вивчення видів регіональної економічної політики. формування знань щодо основних напрямів державного регулювання регіональним розвитком, вивчення функцій, технології та структури механізму регіонального управління та регулювання.

План

5.1. Зміст та завдання державної регіональної політики

5.2. Інструменти і форми регіональної державної економічної політики

5.1. Зміст та завдання державної регіональної політики

Сьогодні значно розширюються функції і завдання регіонів щодо раціонального використання природних ресурсів, забезпечення зайнятості населення та розвитку зовнішньоекономічних зв'язків. Від того, наскільки оптимально поєднуються інтереси держави і окремих регіонів, залежить збалансованість розвитку народногосподарського комплексу.

***Регіональна економічна політика** - це сукупність організаційно-правових та економічних заходів, які здійснюються державою у сфері регіонального розвитку країни відповідно до її стратегічних цілей і поточних завдань.*

Держава здійснює регіональне управління (***об'єкти державної регіональної політики***) галузями господарського комплексу регіону, соціальної інфраструктури, природним середовищем, населенням і трудовими ресурсами, а також усіма адміністративно-територіальними одиницями, які входять до складу регіону.

Головна мета державного регулювання розвитку регіонів полягає в оптимальному поєднанні інтересів держави й окремих регіонів, оскільки економіка країни є складною цілісною структурованою системою, в якій окремі елементи перебувають у певних пропорціях, що забезпечують раціональну структуру НЕС та її регіональних підсистем і, відтак, ефективність їх функціонування.

ДРЕП спрямовується (***завдання ДРЕП***) на:

- стимулювання комплексного й ефективного розвитку продуктивних сил регіонів;

- стимулювання комплексного розвитку регіональних господарських систем і повнішу інтеграцію підприємств, що розташовані та функціонують на певних територіях, у відповідні регіональні господарські системи;

- створення нормальних умов життєдіяльності населення;

- гарантування екологічної безпеки;

- вдосконалення адміністративно-територіальної організації суспільства.

Регіональна політика держави охоплює 2 аспекти:

діяльність держави щодо управління політичним, економічним та соціальним розвитком окремих територій країни виходячи із загальнодержавних інтересів;

соціально-економічну політику окремих регіонів, спрямовану на реалізацію певних цілей і завдань, виходячи із внутрішніх потреб і наявних ресурсів у регіоні.

В загальному державна регіональна політика стосується:

- *визначення* стратегії економічного зростання, цілей та пріоритетів розвитку господарського комплексу регіонів;

- *розробки* правових законодавчих актів;

- *розробки* національних програм щодо найбільш важливих глобальних пріоритетних для країни проблем;

- *втілення* в життя єдиної науково-технічної, структурної та інвестиційної політики;

- *підтримання* загальної збалансованості економіки;

- *усунення* монопольного становища окремих виробників;

- *стимулювання* конкуренції;

- *регулювання* проблем, які не вирішуються самостійно ринковим механізмом;

- *участі* у міжнародному та міждержавному розподілах праці.

На рівні регіону державна політика стосується:

- вибору пріоритетів та обґрунтування стратегії розвитку, довготермінових та поточних прогнозів соціально-економічного розвитку регіону;

- формування бюджету регіону (області);

- координації роботи місцевих органів влади при вирішенні міжрегіональних питань;

- питань охорони навколишнього середовища та раціонального природокористування;

- вирівнювання умов рівня життя населення адміністративно-територіальних одиниць;

- створення високорозвинутої соціальної інфраструктури;

- розвитку та управління рекреаційним господарством;

- регулювання споживання енергоресурсів на території;

- заохочення іноземного капіталу та інше.

На ***регіональні органи влади і управління*** покладено обов'язок забезпечувати комплексний і збалансований соціально-економічний розвиток регіонів за рахунок ефективного використання природних, географічних, демографічних особливостей регіонів, їх економічного і науково-технічного потенціалу. Для цього і призначені кошти місцевих бюджетів, позабюджетних фондів (наприклад, фондів фінансування програм розвитку підприємництва у виробничій сфері) та інших коштів, за рахунок яких фінансуються цільові регіональні програми, що покликані вирішувати питання соціального захисту,

розвитку галузей соціальної сфери, раціонального використання трудових і природних ресурсів тощо.

До основних об'єктів регіональної політики відносяться: виробничі (насамперед підприємство як первинна ланка суспільного поділу праці), соціальні (насамперед – людина як представник соціуму, родини, етносу), грошово–фінансові процеси тощо.

Об'єктами ДРЕП виступають системи територіальних утворень, у межах яких здійснюється державне управління та місцеве самоврядування: адміністративно-територіальні одиниці регіону, галузі господарського комплексу території, соціальна інфраструктура, природне середовище, трудові ресурси тощо.

Склад об'єктів ДРЕП визначається адміністративно-територіальним устроєм та економічним районуванням України.

Суб'єктами ДРЕП в Україні є:

- органи державної виконавчої влади;
- представницькі органи місцевого самоврядування (місцеві ради народних депутатів і місцеве самоврядування), які в межах своєї компетенції згідно з чинним законодавством про місцеве самоврядування вирішують проблеми соціально-економічного розвитку регіонів;
- представницькі громадські товариства, спілки регіонів, *територіальна громада*, яка є низовою економічно і фінансово самодостатньою адміністративно-територіальною одиницею.

Основні напрямки ДРЕП затверджує ВР України.

Президент України спрямовує діяльність державної виконавчої влади на вирішення найважливіших проблем соціально-економічного розвитку регіонів, видає нормативно-правові акти з цих питань, очолює Раду регіонів при Президенті України.

Кабінет Міністрів України визначає державні пріоритети й затверджує державні програми соціально-економічного розвитку регіонів, забезпечує їх виконання, бере участь у формуванні системи економічних регуляторів, нормативної та методологічної бази розміщення продуктивних сил.

Місцеві органи державної виконавчої влади забезпечують збалансований економічний і соціальний розвиток відповідних територій, розробляють і організовують виконання програм, бюджетів регіонів, реалізують рішення Президента України, КМ України щодо структурної перебудови економіки, роздержавлення і приватизації майна, земельної реформи, соціального захисту населення тощо.

Органи місцевого самоврядування розробляють, затверджують і виконують програми та бюджети відповідних адміністративно-територіальних одиниць; розпоряджаються комунальною власністю; запроваджують передбачені законодавством місцеві податки і збори; забезпечують раціональне використання природних ресурсів. Зокрема, представницькі органи місцевого самоврядування затверджують місцеві бюджети і контролюють їх виконання, схвалюють програми соціально-економічного розвитку відповідних

адміністративно-територіальних одиниць, здійснюють інші повноваження, регламентовані чинним законодавством.

Місцеве самоврядування є гарантованим державою правом та реальною здатністю територіальної громади самостійно або під відповідальністю органів чи посадових осіб місцевого самоврядування вирішувати питання місцевого значення в межах чинного законодавства України.

Згідно з чинним законодавством, **система місцевого самоврядування в Україні охоплює:**

- територіальні громади;
- сільські, селищні, міські ради;
- сільських, селищних, міських голів;
- виконавчі органи сільських, селищних і міських рад;
- районні та обласні ради, що представляють спільні інтереси територіальних громад;
- органи самоорганізації населення.

Предметом ДРЕП є, з одного боку, розподіл влади між центром і регіонами, а з другого – регуляторна діяльність держави в регіонах.

Основний акцент проголошеної сьогодні в Україні адміністративно-територіальної реформи (АТР) зроблено власне на розширенні повноважень місцевої влади в управлінні регіонами при повному врахуванні регіонами загальнодержавних інтересів.

Керованість регіонами передбачає:

- децентралізацію влади;
- розподіл повноважень;
- розподіл відповідальності;
- розподіл фінансів.

Основними напрямками децентралізації влади і управління в Україні повинні стати:

- посилення ролі регіонів в управлінні країною;
- розмежування повноважень між центральними і місцевими органами виконавчої влади стосовно державного регулювання економічного розвитку;
- фінансова децентралізація: розмежування компетенції і повноважень центральних, регіональних та місцевих органів влади у фінансовій сфері).

Взаємовідносини в напрямку „**регіон – центр**” повинні формуватися на таких засадах:

- чіткий розподіл повноважень та компетенції з питань власності, зайнятості, земельних ресурсів, бюджету, податків, соціального захисту, ціноутворення тощо;
- вирішення центром питань економічної безпеки, фінансово-економічної стабільності, грошового обігу, бюджету, загальнодержавних програм.

Взаємовідносини в напрямку „**регіон – міське самоврядування**” повинні утворюватися на таких засадах:

- окреслення функцій територіальних, муніципальних органів різних рівнів;
- визначення завдань розвитку регіону;

- регулювання ринкових відносин у межах території;
- вирішення питань бюджетно-фінансової політики території, питань оперативного управління господарством.

Основні принципи державної регіональної політики.

1. Пріоритет загальнонаціональних інтересів Це означає, що дії всіх суб'єктів регіональної політики потрібно спрямувати на зміцнення державності України, збереження її територіальної цілісності, вони не повинні загрожувати національній безпеці держави.

2. Пріоритет інтересів регіону в цілому, його населення відносно галузевих, відомчих, корпоративних, а також інтересів окремих суб'єктів господарювання.

3. Законодавче забезпечення прав і повноважень суб'єктів регіональної політики. Політика стосовно регіонів і політика самих регіонів має регламентуватися нормативно-правовою базою, дотримання вимог якої є обов'язковою умовою регулювання взаємовідносин між усіма учасниками процесу.

4. Поєднання інтересів. Поточні і стратегічні завдання регіональної політики мають враховувати державні, регіональні та місцеві інтереси, а її практичне здійснення – згладжувати можливі суперечності між ними.

5. Всебічне врахування економічних, природних, історичних, технологічних, етнічних, екологічних, соціально – демографічних та інших умов і факторів регіонів з наданням переваги факторам соціальним та екологічним. Це означає потребу диференційованого підходу до регулювання регіональних процесів з врахуванням їхньої специфіки.

6. Пріоритет інноваційного, ресурсоекономного підходу, що полягає, передусім, у структурних трансформаціях господарських комплексів регіонів на користь інноваційних технологій, товарів народного споживання та послуг у разі раціонального обмеження енерго-, водо-, матеріало- та капіталоємних галузей і виробництв.

7. Необхідність поступового зближення рівнів соціально – економічного розвитку регіонів, забезпечення порівнянних соціальних стандартів у всіх регіонах та населених пунктах.

8. Принцип об'єктивності. Поточні завдання регіональної політики мають розкривати пріоритетні напрями загальнонаціональної стратегії соціально-економічного розвитку і відповідати реальним можливостям ресурсного забезпечення заходів щодо їхнього вирішення.

9. Принцип збалансованості критеріїв соціальної справедливості та загальнодержавної ефективності, особливо під час вибору методів і форм державної підтримки окремих територій.

10. Принцип партнерства передбачає необхідність налагодження тісного співробітництва між органами державної влади всіх рівнів та органами місцевого самоврядування, забезпечення політичної стабільності й суспільної злагоди у процесі регіональної політики.

Основна стратегічна мета ДРЕП в Україні – забезпечення стабільності розвитку на основі створення високоефективного соціально орієнтованого

господарства усіх регіонів, сприятливого до науково-технічного прогресу, яке забезпечить високу якість життя населення, активну мотивацію до трудової і підприємницької діяльності, умови рівноправного партнерства у світовій господарській системі.

Регіональна політика держави охоплює такі аспекти (напрямки): економічний, соціальний, демографічний, екологічний, поселенський, науково-технічний, зовнішньоекономічний, гуманітарний, управлінський та інші.

Найважливішим аспектом є **економічний**, що охоплює забезпечення комплексного і збалансованого соціально-економічного розвитку регіонів (розвиток виробництва, регіональне розміщення продуктивних сил з урахуванням трудових ресурсів, науково-технічного потенціалу).

Соціальний аспект означає розширення виробництва товарів народного споживання, прискорений розвиток соціальної інфраструктури в регіонах із низьким рівнем забезпеченості, особливо в сільській місцевості.

Демографічний аспект передбачає якісну зміну демографічної і соціальної структури населення, створення умов для зниження смертності і підвищення народжуваності, оздоровлення населення.

Екологічний аспект займається регулюванням природно-господарської збалансованості в регіонах і створенням сприятливих умов для життєдіяльності населення, раціонального використання рекреаційних ресурсів.

Науково-технічний аспект регіональної політики повинне забезпечити: розвиток пріоритетних напрямків наукових досліджень і застосування їх у народному господарстві; раціональне ресурсозбереження і природокористування; організація власного виробництва продукції, що імпортується.

Гуманітарний аспект стосується духовного розвитку суспільства, його морального і фізичного стану. Державна регіональна гуманітарна політика охоплює державну підтримку навчальних закладів, лікарень, поліклінік, театрів, кінотеатрів, клубів та іншої комунальної власності.

Поселенський аспект регіональної політики *спрямовується* на формування раціональної системи розселення (стримування зростання великих міст і збереження заселеності якомога більшої території сільської місцевості, селищ міського типу, малих міст тощо).

Національний аспект державної регіональної політики *стосується* забезпечення конституційних, політичних, економічних і соціальних прав громадян незалежно від національності та віросповідання.

Зовнішньоекономічний аспект охоплює питання розвитку ЗЕД, створення СЕЗ для активізації підприємництва, формування ринкової інфраструктури, залучення іноземних інвестицій, нарощування експортного потенціалу окремих регіонів, які потребують прискореного розвитку тощо.

Управлінський аспект регіональної політики *стосується* створення єдиної системи регіонального управління, яка відповідає б завданням регіонального розвитку.

Таким чином, можна зробити **висновок, що ДРЕП** – це сукупність економічних, правових, організаційних методів, які органічно поєднують

загальнодержавні та регіональні інтереси, спрямовані на повноцінний розвиток регіонів та держави в цілому і спрямовані на створення сприятливих економічних та правових засад раціонального використання місцевих ресурсів та особливостей природно-виробничого потенціалу, вирівнювання умов економічного розвитку регіонів.

Регіональна політика включає сукупність політичних, організаційних, правових, економічних та екологічних заходів, які здійснюються державою і спрямовуються на стимулювання ефективного розвитку продуктивних сил регіонів, підвищення їхньої фінансово-економічної самостійності та відповідальності.

Регіональна політика орієнтована на забезпечення однакових організаційно-правових умов функціонування регіональних господарських комплексів та збереження територіальної цілісності Української держави.

5.2. Інструменти і форми регіональної державної економічної політики

Реалізація державної регіональної політики залежить від того, якою мірою її механізми та інструменти забезпечують реальний регіональний розвиток. Це, своєю чергою, потребує чіткого розуміння, що таке регіональний розвиток.

“Розвиток регіону - це такий режим функціонування регіональної системи, який забезпечує позитивну динаміку характеристик якості життя за рахунок сталого і збалансованого відтворення соціального, економічного, ресурсного й екологічного потенціалів території”.

Через інструменти та механізми державної регіональної політики забезпечується державне регулювання розвитку регіонів.

Державне регулювання розвитку регіонів - це цілеспрямований систематичний вплив держави, спрямований на забезпечення високих соціальних стандартів незалежно від місця проживання. Цей вплив полягає в створенні нормативно-правової бази, інституційного, інформаційного та кадрового забезпечення з використанням програмно-цільових методів і відповідного фінансово-економічного інструментарію.

Грунтуючись на звітах і оцінках, експерти та науковці стверджують, що політика регіонального розвитку створює середовище для соціально-економічного зростання регіонів на основі ефективного використання ресурсів, потенціалу й потужностей.

Особливість регіонального економічного розвитку полягає в ефективному та раціональному використанні потенціалу державних і місцевих людських, інституційних, фінансових та матеріальних ресурсів.

Отже, політика регіонального розвитку повинна враховувати типологію регіонів і передбачати надання підтримки й допомоги в ефективному поєднанні підходів до регіонального розвитку, пов'язаних із поліцентричним і орієнтованим на полюси зростання/агломерацію аспектом, та зворотної стимуляції міст на периферії, зокрема забезпечення доступності державних послуг. Це не означає, що слід повністю ігнорувати інтереси менш розвинених

територій. Це означає пом'якшення тих відмінностей і причин, які можуть назавжди викривити потенціал розвитку депресивних або відсталих регіонів. Це має бути однією з чітко поставлених цілей регіональної політики та метою національної стратегії регіонального розвитку, яка передбачатиме спеціальні пом'якшувальні механізми й заходи, головно стосовно розбудови спроможності для ефективного використання ресурсів.

Головний інструмент реалізації державної політики регіонального розвитку - Державна стратегія регіонального розвитку, що являє собою модель досягнення загальнонаціональних цілей: обґрунтування мети; визначення наявних тенденцій і закономірностей розвитку; формування пріоритетних напрямків структурної, інвестиційної, інноваційної, соціальної політики, формування сценарію перспективного соціального та економічного розвитку регіонів, визначення етапів і термінів його реалізації.

Основні стратегічні напрями 2020 року:

- підвищення конкурентоспроможності регіону та зміцнення ресурсного потенціалу;
- забезпечення розвитку людських ресурсів;
- розвиток міжрегіонального співробітництва;
- створення інституціональних умов для регіонального розвитку.

У новій Державній стратегії регіонального розвитку України до 2020 р. мають бути чітко відображені зв'язок галузевих програм із стратегіями розвитку регіонів, конкретизовані механізми та інструменти регіонального розвитку.

Оновлення Державної стратегії потребує проведення стратегічного моніторингу регіонального розвитку. Моніторинг передбачає аналітико-прогнозне забезпечення реалізації стратегії регіонального розвитку та регіональної політики України. Його завдання - оперативне виявлення основних тенденцій та прогнозування розвитку соціально-економічної ситуації в регіонах, визначення потенційних місць розвитку регіону, виявлення шляхів розкриття регіонального потенціалу розвитку через підвищення ефективності діяльності місцевих органів влади.

Крім того, для нової Державної стратегії потрібно розробити систему індикаторів регіонального розвитку; чітко визначити механізми та інструменти реалізації визначених стратегічних завдань; розробити процедуру узгодження пріоритетів Державної стратегії регіонального розвитку до 2020 року та регіональних стратегій розвитку, інших стратегічних документів.

Основні положення оновленої Стратегії мають бути узгоджені з базовими пріоритетами європейської регіональної політики, зокрема зі Стратегією «Європа 2020».

Пріоритетні напрями Стратегії «Європа 2020»:

- *інтелектуальне (розумне) зростання*: розвиток економіки, що базується на знаннях та інноваціях;
- *стале зростання*: створення економіки, що базується на доцільному (ефективному) використанні ресурсів, екології та конкуренції;

- *всєбічне зростання*: підвищення рівня зайнятості населення, досягнення соціальної та територіальної згоди.

До основних інструментів та механізмів політики регіонального розвитку також слід віднести:

- інвестиції у людський розвиток;
- формування регіональних інноваційних систем (формування мережі інноваційної інфраструктури, взаємодія суб'єктів інноваційної діяльності та політики, державна і регіональна підтримка інновацій);
- кластери і мережі;
- проекти регіонального/місцевого розвитку;
- Державний фонд регіонального розвитку;
- угоди щодо регіонального розвитку;
- державні цільові програми;
- програми подолання депресивності територій;
- публічно-приватне партнерство;
- міжмуніципальне і міжрегіональне співробітництво;
- розвиток місцевого самоврядування та стимулювання самоорганізації у розв'язанні питань місцевого значення;
- територіальний маркетинг і брендинг;
- підготовка управлінських і підприємницьких кадрів тощо.

Використання інструментів регіональної політики значною мірою залежить від потенціалу регіонів, територіальних відмінностей їхнього розвитку, особливостей регіональних проблем, ступеня децентралізації державного управління.

У цьому параграфі розглянемо лише окремі інструменти регіонального розвитку.

До прямих методів та інструментів проведення регіональної політики відносять розроблення різних регіональних програм, що охоплюють комплекс цільових програм, кожна з яких має свій напрям. Ці програми регулюють економічний, соціальний, науково-технічний розвиток шляхом вироблення певної стратегії розв'язання першочергових проблем.

Кожна регіональна програма має декілька класифікаційних ознак, які характеризують зміст проблеми, об'єкти програм тощо.

До використовуваних сьогодні методів надання державної підтримки соціально-економічного розвитку регіонів належать:

- розроблення та реалізація програм державної підтримки соціально-економічного розвитку окремих регіонів і територій;
- реалізація галузевих програм, які передбачають виділення коштів на підтримку визначених територій і соціальний захист їхнього населення;
- регулювання міжбюджетних відносин.

Проте слід зауважити, що, попри затвердження Кабінетом Міністрів України низки державних програм стимулювання регіонального розвитку, чинний механізм надання державної підтримки адміністративно-територіальним одиницям залишається малоефективним. Більшість затверджених програм розвитку територій не виконані у повному обсязі через

недофінансування з державного та місцевих бюджетів. Окрім того, неефективно використовують державні ресурси в регіонах галузеві міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, як головні розпорядники державного бюджету, через неналежну координацію їхньої діяльності.

Забезпечити стимулювання розвитку регіонів та активізувати місцеву економічну ініціативу має *Державний фонд регіонального розвитку*, який утворений у складі загального фонду Державного бюджету України.

Кошти Державного фонду регіонального розвитку спрямовуються на виконання:

- державної стратегії регіонального розвитку та регіональних стратегій розвитку;
- державних цільових програм та інвестиційних програм (проектів) у частині виконання заходів регіонального розвитку;
- угод щодо регіонального розвитку та програм подолання депресивності територій;
- державних програм розвитку транскордонного співробітництва;
- програм і заходів соціально-економічного розвитку регіонів, у тому числі програм і заходів розвитку окремих адміністративно-територіальних одиниць (зокрема, малих міст, гірських населених пунктів, населених пунктів зон спостереження тощо).

Сьогоднішні глобальні виклики і тенденції регіонального розвитку України зумовлюють необхідність вироблення нової державної регіональної політики, покликаної подолати наявні загрози і створити нові можливості розвитку регіонів. Для цього потрібно вдосконалити пріоритети державної політики регіонального розвитку, які забезпечать:

- перехід від політики підтримки до політики стимулювання розвитку регіонів;
- створення умов для сталого розвитку регіонів, сприяння гармонізації структури господарства регіону;
- зниження та поступове усунення суттєвих розбіжностей між регіонами в рівні життя населення, надання громадянам країни рівних соціальних можливостей;
- інноваційний розвиток;
- розвиток людського капіталу;
- запобігання створенню нових кризових територій;
- підвищення ефективності використання ресурсів.

Відповідно до цього має формуватися нова парадигма - регіональний саморозвиток, який полягає у створенні умов для реалізації інтересів регіонів при відповідальності місцевої влади. Отже, має бути проведена децентралізація і деконцентрація публічної влади. Під нові повноваження має бути сформована відповідна ресурсна база, посилена політично-юридична відповідальність органів публічної влади. Це, зокрема, означає і зміну обсягів фінансування з різних джерел, бо не тільки бюджет має бути джерелом фінансування регіональних соціальних програм. Останнє, до речі, стимулюватиме місцеву

владу шукати додаткових джерел фінансування та ефективніше використовувати виділені кошти.

До реалізації політики регіонального розвитку останнім часом усе активніше долучаються місцеві бізнес-структури та громадські організації (так звані “економічні” та “соціальні” партнери).

Як засвідчує досвід європейських країн, регіональні кластери - чудове середовище для підвищення конкурентоспроможності шляхом зростання продуктивності та впровадження інновацій у результаті об'єднання в мережу фірм та організацій постачальників знань.

Стратегія ЄС щодо підтримки кластерів походить передусім від зацікавленості Європейського Союзу в розвитку підприємств малого та середнього бізнесу, а також від зусиль ЄС, спрямованих на те, щоб вивести інноваційну економіку, яка ґрунтується на знаннях, на провідні позиції у порядку денному організацій, що займаються розробленням регіональних стратегій на національному та регіональному рівнях.

Органи державної влади мають підтримувати наявні кластери, а не намагатися утворювати нові. Влада не повинна перебирати на себе ініціативу щодо організації кластерів. Вона має лише стимулювати економічних гравців до цього та підтримувати ініціативи ділових кіл усіма наявними в неї засобами (законодавчими, фінансовими, податковими тощо), проте органи державної влади, стимулюючи фірми до співробітництва одна з одною та з іншими закладами (університетами, неприбутковими науковими організаціями), не можуть примушувати їх до цього. Спочатку має бути сформовано культуру співпраці та створено сприятливий клімат (довіри між гравцями).

Отже, нова регіональна політика, якої потребує Україна, повинна розв'язувати двоєдине завдання - надавати інституційну підтримку щодо створення нових кластерів як основи нових макрорегіонів та формувати сучасну інфраструктуру управління макрорегіонами. Без створення трьох-п'яти нових економічних кластерів Україна не зможе диверсифікувати джерела наповнення державного бюджету та радикально знизити міжрегіональні диспропорції щодо рівня соціально-економічного розвитку. Отже, створення нових економічних кластерів потрібно розглядати як один з інструментів для зниження напруги між регіонами-донорами та реципієнтами під час розподілу загальнодержавного бюджетного пирога та підвищення конкурентоспроможності регіонів.

Нова державна регіональна політика передусім має бути спрямована на вирівнювання якості життя населення різних регіонів, а це означає, що в усіх регіонах України для людини повинні бути створені рівні умови доступу до якісних освітніх, медичних, культурно-побутових та інших послуг, надаваних відповідно до державних стандартів (нормативів).

За цих умов необхідні формування і реалізація виваженої державної регіональної політики, виходячи з базових довгострокових цілей (соціально-економічного зростання регіонів, подолання основних міжрегіональних диспропорцій, досягнення прийнятних норм і стандартів рівня та умов життя незалежно від регіону проживання), підтримка цієї політики, систематичне

спостереження за станом реалізації політики, проведення моніторингу та оцінювання політики. В основу оцінки ефективності діяльності регіональної влади мають бути закладені показники людського розвитку регіону.

Збалансований розвиток території не можливий без удосконалення територіальної організації влади та територіального планування, що охоплює Генеральну схему планування території держави, схеми планування територій областей, районів, генеральні плани міст, сіл та селищ. У зв'язку з цим важливо удосконалити чинний Закон України “Про Генеральну схему планування території України”, який визначає довгострокові параметри територіального розвитку держави, передбачає раціональне використання її земель, створення та підтримання повноцінного життєвого середовища, охорони довкілля, пам'яток історії та культури, визначення державних пріоритетів розвитку систем розселення, соціальної та інженерно-транспортної інфраструктури.

Разом з тим Генеральна схема - і базис для розроблення інших видів регіональних містобудівних проектів: схем планування території окремих областей та адміністративних районів, транскордонних містобудівних проектів, обґрунтування проходження трас міжнародних транспортних коридорів тощо. Саме тому моніторинг і коригування Генеральної схеми перебувають у нерозривному зв'язку з процесом актуалізації всієї регіональної містобудівної документації. Зміни в системі управління процесом проведення моніторингу дозволять впровадити нові підходи до реалізації державної політики регулювання регіональним розвитком.

Під час впровадження нових підходів до реалізації державної регіональної політики варто скористатися також іншими інструментами, що були ефективні в країнах ЄС:

- інвестиційними грантами, що передбачають співфінансування з бюджетів різних рівнів;
- субсидюванням відсоткових ставок;
- податковими знижками на амортизацію;
- транспортними пільгами.

Зрештою, Україні як майбутньому членові ЄС потрібно подбати про зближення її регіональної політики з регіональною політикою ЄС.

ТЕМА 6. МЕХАНІЗМ РЕАЛІЗАЦІЇ РЕГІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ

Мета – формування знань у студентів щодо основних напрямів державного регулювання регіональним розвитком, вивчення функцій, технології та структури механізму регіонального управління та регулювання.

План

6.1. Механізм реалізації регіональної економічної політики

6.2. Методи проведення державної регіональної соціально-економічної політики.

6.1. Механізм реалізації регіональної економічної політики

Механізм реалізації державної регіональної економічної політики — це система конкретних економічних важелів та організаційно-економічних засобів, за допомогою яких здійснюється державний вплив на просторову організацію суспільства, забезпечується соціально-економічний розвиток регіонів, вдосконалюється структура їхнього господарського комплексу.

Основними складовими цілісного механізму державної регіональної політики України, як визначено діючими нормативними документами, виступають: відповідна законодавчо-нормативна база, бюджетно-фінансове регулювання регіонального розвитку, прогнозування і програмування, розвиток різних форм територіальної організації продуктивних сил (створення спеціальних економічних зон, міжрегіональне та прикордонне співробітництво тощо).

Першоосновою механізму регіональної економічної політики є законодавча база, що визначає взаємовідносини держави і регіонів та відповідні організаційні структури управління соціально-економічними процесами. На сучасному етапі економічного розвитку держава через законодавчу базу проводить політику, спрямовану на підвищення економічної самостійності територій. Водночас вона координує діяльність місцевої влади на основі визначення співвідношень державного і місцевих бюджетів, розвитку інфраструктурних об'єктів місцевого та загальнодержавного призначення, формування централізованих і регіональних фондів різного цільового призначення.

Механізм державної регіональної політики повинен поєднувати у собі методи прямого і опосередкованого впливу на соціально-економічні процеси. За своїм характером ці методи можуть бути заохочувальні та обмежувальні, активні та пасивні, їх комплексне поєднання дає змогу забезпечити високу результативність у досягненні намічених цілей.

Виходячи з існуючих проблем та актуальних завдань регіонального розвитку, можна стверджувати, що на сучасному етапі **механізм державного регулювання регіонального розвитку повинен забезпечити:**

- *активізацію господарської діяльності в регіонах* на основі впровадження нових ринкових відносин і поліпшення використання природно-ресурсного та економічного потенціалу, подолання на цій основі спаду виробництва і створення передумов для стабілізації економіки регіону та поступового її поживлення;

- *цілеспрямоване формування якісно нової структури економіки*, досягнення структурно-технологічної збалансованості виробництва, подолання диспропорцій в розвитку міжгалузевих і міжрегіональних господарських комплексів та окремих галузей;

- *створення умов для посилення економічно доцільної спеціалізації регіонів*, прискореного розвитку прогресивних галузей господарства і залучення іноземного капіталу в райони, що мають для цього найбільш сприятливі передумови;

- *сприяння створенню нових виробництв*, здатних конкурувати на міжнародному рівні;

- *скорочення бюджетного дефіциту регіонів*, для чого необхідна система, яка б включала субвенції і дотації для здійснення економічних і соціальних програм державного та міжрегіонального значення, а також регіональних програм з ліквідації територіальних диспропорцій і забезпечення комплексного розвитку економіки;

- *активізацію інвестиційної діяльності*, зростання капіталовкладень для модернізації виробництва, а також для вирішення житлових та інших соціальних проблем.

Стимулююча державна регіональна соціально-економічна політика використовує наявні в її розпорядженні засоби для прискорення регіонального розвитку шляхом прямого насадження або заохочення нових видів діяльності шляхом інфраструктурної, інформаційної підготовки території.

Компенсуюча державна регіональна соціально-економічна політика використовує засоби для пом'якшення негативних наслідків, перш за все соціального і екологічного характеру, з якими пов'язана будь-яка стадія розвитку кожного регіону. Частіше всього вона є однією з форм перерозподілу доходів для зменшення збитків від нерівномірності регіонального розвитку у вигляді допомоги депресивним і відсталим територіям, їх облаштування, що потребує дотацій, пільг, професійної перепідготовки працездатного населення та ін.

Протидіюча державна регіональна економічна політика використовує певні засоби для зміни об'єктивних тенденцій з різним ступенем впливу - від гальмування до повного припинення чи зникнення явища.

6.2. Методи проведення державної регіональної соціально-економічної політики

Адміністративні методи охоплюють регулюючі засоби, пов'язані із забезпеченням правового поля економічної діяльності. Їх завдання - створення оптимальних і обґрунтованих правових рамок умов. Функція адміністративних методів полягає у забезпеченні стабільного правового середовища для ділового життя, захисті конкурентного середовища, збереженні прав власності і можливостей для вільного прийняття економічних рішень.

Ступінь активності застосування адміністративних методів може бути різною залежно від сфери економіки. В сучасних умовах найбільш активно вони проявляються в сфері охорони навколишнього середовища, а також соціального захисту найбільш уразливих верств населення.

В українській економіці стосовно використання адміністративних методів державної регіональної соціально-економічної політики відслідковуються такі тенденції:

- в результаті загостреного політичного протистояння владних структур ефективність адміністративних заходів суттєво знизилась;

- командно-адміністративна економіка привела до дискредитації практики використання адміністративних важелів; перехід до ринкової системи господарювання призвів до природного намагання звільнитися від них і в результаті спрацьовування “ефекту маятника” цей відхід був занадто сильним;

- економічні методи впливають на певні характеристики ринкових процесів: сукупний попит і пропозицію, ступінь централізації капіталу, а також на соціальні, структурні і територіальні параметри економіки. До економічних методів належать такі:

А. Фінансова (бюджетна, фіскальна) політика.

1. *Бюджетна політика* реалізується у вигляді двох основних груп засобів: нормативно-розрахункових механізмів і особливих бюджетних режимів:

- нормативно-розрахункові механізми призначені для вертикального (забезпечення всіх рівнів влади ресурсами, достатніми для виконання їх повноважень) і горизонтального (вирівнювання доходності бюджетів регіонів до відповідних середніх рівнів, або фактичного обсягу витрат регіонів по конкретних напрямках державної соціальної політики) подолання бюджетних диспропорцій;

- особливі бюджетні режими можуть розповсюджуватися як на цілі регіони країни, так і невеликі за площею адміністративно-територіальні одиниці. Характер особливого бюджетного режиму, види і набір податково-бюджетних преференцій залежать від правового і господарського статусу отримувача, причин і завдань їх введення.

2. *Фіскальна політика* реалізується через податкову систему; податкові пільги застосовуються до пріоритетних галузей економіки, регіонів: як до затрат (поточних і капітальних), так і до випуску (продукції); можуть бути одноразовими, тимчасовими і постійними.

Б. Грошово-кредитна (монетарна) політика, яка включає:

- грошову політику, що передбачає вплив на кількість і ціну (відсоткова ставка) пропонованого позичкового капіталу, щоб у відповідності з цілями державного регулювання регіонального розвитку впливати на попит, механізми і напряму використання кредитів;

- кредитну політику, яка першочергово зорієнтована на кредитування та інвестування пріоритетних галузей економіки і регіонів.

В. Програмування. Реалізується у вигляді довгострокових і короткострокових планів соціально-економічного розвитку територій та комплексних цільових програм.

Залежно від характеру регулюючого впливу держави методи регіональної соціально-економічної політики поділяються на прямі та непрямі.

- Методи прямого впливу. Передбачають таке регулювання з боку держави, при якому суб'єкти економіки змушені приймати рішення, що ґрунтуються не на самостійному економічному виборі, а на державних розпорядженнях. Вони включають: державне інвестування, субсидування, ціноутворення, програмування, а також організацію за участю держави певних видів діяльності (виробництв, об'єктів інфраструктури).

- Методи непрямого впливу. Полягають у створенні державою необхідних передумов для того, щоб при самостійному виборі суб'єкти господарювання тяжіли до тих економічних рішень, котрі відповідають цілям економічної політики. Вони включають кредитну, податкову, бюджетну, амортизаційну політику.

В залежності від характеру імпульсів регіонального розвитку, спричинених зовнішніми чи внутрішніми факторами, методи поділяються на екзогенні та ендогенні.

- Методи екзогенного розвитку регіонів передбачають значне державне втручання з боку державних органів влади у вигляді великих державних інвестицій, субсидій, кредитів.

- Методи ендогенного розвитку ґрунтуються на державному втручанні у вигляді податкових пільг, послабленні адміністративного контролю, скороченні частки державної власності. Мета такого державного втручання - надати імпульс внутрішнім факторам розвитку, викликати кумулятивний процес, оскільки спонтанний ендогенний розвиток є нетиповим явищем у світовій практиці. Ці методи застосовуються за такими напрямками: стимулювання розвитку сектора послуг, активізація малого і середнього підприємництва, створення територіально локалізованих зон підприємництва.

ТЕМА 7. ГОСПОДАРСЬКИЙ КОМПЛЕКС УКРАЇНИ, ЙОГО СТРУКТУРА І ТРАНСФОРМАЦІЯ В РИНКОВИХ УМОВАХ

Мета – ознайомлення зі структурою господарства України, показниками розвитку національної економіки, формування знань щодо сутності понять: промислові угруповання; промисловий центр; промислові вузли; промислова зона; промисловий район.

План

7.1 Суть понять “національна економіка”, “економічна система”, “народне господарство”

7.2 Структура господарства

7.2.1 Поняття, сутність і значення структури економіки для збалансованого розвитку НЕС

7.2.2 Види структурних співвідношень у НЕС

7.2.3 Структура сучасного народного господарства України

7.3 Сучасний економічний стан України – основні тенденції і проблеми

7.1 Суть поняття “національна економіка”, “економічна система”, “народне господарство”

Поняття “Національна економіка” (НЕ) має декілька значень.

НЕ - складна система, яка є сукупністю взаємопов'язаних сфер, галузей і секторів народного господарства країни.

Таким чином, *НЕ як система* – це сукупність економічних суб'єктів та зв'язків між ними, якій притаманні господарська цілісність та єдність у певних часових і просторових межах.

НЕ також можна розглядати як *сукупність* взаємозв'язків умов виробництва і його результатів, що формується як єдиний господарський організм із взаємопов'язаними внутрішніми процесами, як єдина цілісна *економічна система* країни.

Слід зауважити, що НЕ як єдина система сформувалася не одразу, а на певному рівні розвитку продуктивних сил, при достатній глибині розподілу праці та обміну продуктами праці між окремими учасниками процесу виробництва, розподілу, привласнення, обміну і споживання.

Власне, ці процеси перетворюють економіку країни в єдину господарську систему, яка і є об'єктом, зокрема, такої науки і навчальної дисципліни як – Регіональна економіка.

Як *економічна категорія “НЕ”* – це сфера людської життєдіяльності суспільства, де реалізуються виробничі відносини, тобто це власне і є самі виробничі відносини – з приводу кругообігу ресурсів, доходів і продуктів між домогосподарствами та підприємствами за участю держави і ринкової інфраструктури в межах країни. У певній мірі в цьому визначенні НЕ ототожнюється з *національним ринком (НР)*, хоча останній є дещо вужчою категорією ніж НЕ.

У марксистській економічній літературі поняття *“національна економіка”* розглядається як *система виробничих відносин* з приводу виробництва, розподілу, привласнення, обміну й споживання результатів діяльності людей, а також ефективного використання ресурсів, з властивими їй цілями розвитку виробництва, формами його організації і господарювання.

Сьогодні існує ще один підхід до визначення національної економіки – *“народне господарство країни”*.

Так, німецький фахівець Л. Ерхард (1948-1956 рр.) у книзі *“Добробут для всіх”* досліджує проблему переходу національної економіки від тоталітарно-примусового до ринкового типу, розглядаючи її в форматі так званого - національного народного господарства.

“Народне господарство” – це продукт історичного розвитку суспільства, отриманий в процесі поглиблення суспільного поділу праці, усупільнення виробництва, який є сукупністю всіх галузей і регіонів країни, об'єднаних в єдиний організм різноманітними економічними зв'язками.

Відтак, **національна економіка** в інтерпретації поняття **“народне господарство”** – це структуроване в галузевому та регіональному просторах, регульоване інституціональною системою, відповідно існуючим економічному, політичному та суспільному порядків господарство окремої країни.

Цей *народногосподарський комплекс* охоплює всі ланки суспільного виробництва, розподілу та обліку на своїй території і має відповідну (певну, складну) відтворювальну, галузеву, функціональну, секторальну, інституційну та територіальну структури.

Отже, зробимо висновок, що **НЕ** є сукупністю усіх суб'єктів економічних відносин в державі, поєднаних в єдиний організм (так званий народногосподарський комплекс) багатосторонніми економічними зв'язками та інтересами. В ній, як в системі, у нерозривному комплексі об'єднані виробництво, розподіл, привласнення, обмін і споживання матеріальних благ, послуг і духовних цінностей. Вона є продуктом історичного розвитку певного суспільства, але розвивається за загальними економічними законами.

Окрім як *“система національного (суспільного) господарства*, що сформувалася на території певної держави, термін **“НЕ”** розглядається також і як *“галузь економічної науки”*, яка вивчає закономірності формування, функціонування, регулювання та розвитку господарства країни”.

7.2 Структура господарства

7.2.1 Поняття, сутність і значення структури економіки для збалансованого розвитку НЕС

Можливості економічного розвитку визначаються оптимальною структурою економіки.

Тому ДРЕ у національному масштабі спрямоване на формування оптимальної структури НЕ у всіх її видах через забезпечення переходу від хаотичних економічних процесів до регульованих.

Тобто ДРЕ повинно забезпечувати умови для формування та підтримування ринковим механізмом *оптимальної пропорційності в НЕС*, яка проявляється через **раціональну структуру економіки – РСЕ**.

Під **РСЕ** необхідно розуміти *таку систему виробництва та його обслуговування* (грошово-фінансового, кадрового, науково-технологічного, інформаційного тощо), за якої сформовано необхідну *кооперацію* для виготовлення кінцевої продукції в такій кількості і такій якості, яка адекватна попиту та ринкам збуту, а виробництво здатне вдосконалюватися і розвиватися.

НЕС може бути інтерпретована через низку функціональних макроекономічних і мікроекономічних пропорцій:

- між платоспроможним попитом і пропозицією на створений ВВП і НД;
- між платоспроможним попитом і пропозицією на окремих ринках ресурсів і продуктів;
- між продуктивністю праці та зарплатою;
- між доходами і витратами на різних рівнях управління;
- між інвестиціями і заощадженнями;
- кредитно-грошові пропорції;
- між імпортом і експортом продукції тощо.

Оскільки ефективний розвиток НЕС можливий тільки в разі забезпечення строгої відповідності цих співвідношень, то *проблема підтримання і забезпечення оптимальної пропорційності, збалансованості НР (НЕС)* є основною метою самого *процесу регулювання економіки*, таких його складових як *структурне регулювання і структурна політика*.

Відсутність же оптимальної збалансованості та посилення нерівноваги в економіці зумовлює:

- а) виникнення економічних криз;
- б) інфляцію;
- в) диспропорційність економіки;
- г) розрив економічних зв'язків між суб'єктами ЕС;
- д) неплатежі тощо.

У підсумку це призводить до дестабілізації, регресу суспільства.

Структура економіки є поняттям багатоплановим.

Тому, в економічній науці *структуру економіки* трактують як співвідношення різних елементів національної економічної системи, що відображають народногосподарські пропорції та стан суспільного поділу праці.

Співвідношення між певного виду взаємопов'язаними елементами економіки відображають певні види структури економіки.

Основними критеріями визначення структури (структурних співвідношень, пропорцій) економіки виступають:

- обсяги виробленої і реалізованої на ринку продукції та наданих послуг (абсолютні чи відносні);
- чисельність зайнятого населення;
- обсяг спожитого капіталу (обсяг інвестиції і вартість основного капіталу).

Виражені в абсолютних (натуральних і вартісних) та відносних величинах співвідношення (пропорції) між певного типу взаємопов'язаними елементами економіки створюють можливість дати конкретну якісно-кількісну оцінку структури економіки, оцінити її структурні зрушення.

7.2.2 Види структурних співвідношень у НЕС

Залежно від характеру та змісту (тобто типу) взаємопов'язаних елементів національної економічної системи, співвідношення між якими відображають певний вид структури економіки, на макроекономічному рівні розрізняють такі її види (**види структури НЕС**):

- відтворювальна;
- галузева;
- територіальна;
- секторальна;
- функціональна;
- соціальна;
- зовнішньоекономічна.

До *основних відтворювальних пропорцій*, що характеризують розвиток економіки належать співвідношення:

- між виробництвом засобів виробництва і виробництвом предметів споживання;
- між заміщенням використаних засобів виробництва та новоствореною вартістю;

- між споживанням та нагромадженням.

Галузева структура виражає пропорції розвитку (через співвідношення валових випусків) окремих галузевих секторів, груп галузей, міжгалузевих комплексів, галузей, підгалузей, видів діяльності, виробництв, сфер національної економіки і визначається часткою кожної галузі у загальному валовому випуску.

За традиційним підходом, у складі національної економіки України виділяють галузі, підгалузі, міжгалузеві комплекси тощо.

Класифікаційною одиницею галузі є підприємство, яке має самостійний баланс та банківський рахунок. Якщо підприємство займається декількома видами діяльності то воно відноситься до відповідної галузі за переважаючим видом його діяльності.

Великі (комплексні) галузі (такі як промисловість, сільське господарство, транспорт, будівництво, зв'язок, лісове господарство тощо) охоплюють підприємства і організації, які здійснюють виконання однотипних функцій і видів діяльності. У складі великих галузей виділяють підгалузі – сукупність підприємств, які випускають однорідну продукцію або виконують однорідні роботи, надають однорідні послуги (наприклад, в промисловості – вугільна, нафтогазова, легка, харчова, хімічна, металургійна, машинобудівна тощо; в сільському господарстві – рослинництво, тваринництво; у транспортній сфері – автомобільний, залізничний, водний, повітряний, трубопровідний тощо).

Велике значення з погляду аналізу галузевої структури національної економіки і формування її оптимальних пропорцій має виокремлення і дослідження міжгалузевих комплексів – паливно-енергетичного, АПК, машинобудівного, транспортного, базових виробництв та інших.

Особливими галузевими пропорціями, що обумовлюють темпи структурних зрушень в економіці є співвідношення між галузями матеріального виробництва та галузями, які забезпечують їх функціонування.

Забезпечуючи галузі, як ми вже раніше зазначали, називають, інфраструктурою.

Інфраструктура існує двох типів:

- виробнича інфраструктура охоплює галузі, які безпосередньо обслуговують матеріальне виробництво (транспорт, зв'язок, шляхове господарство, енерго-, газо-, водопостачання, природоохоронні споруди тощо);
- невиробнича інфраструктура охоплює галузі, які опосередковано пов'язані з виробництвом (загальна і професійна освіта, охорона здоров'я тощо).

Слід зауважити, що в розвинутих країнах світу одним з основних напрямків державної структурної політики є динамічний розвиток власне інфраструктури.

Основу сучасної галузевої структури національної економіки складають макропропорції між галузевими секторами економіки. Так званими **інституційними секторами економіки**, що являють собою господарські одиниці, які знаходяться в межах економіки і володіють активами, приймають

на себе зобов'язання та можуть займатися господарською діяльністю з іншими господарськими одиницями.

Згідно із запровадженою в Україні системою національного рахівництва економіка структурується на таких шість секторів:

1. *Сектор нефінансових корпорацій (НФК)* – охоплює підприємства всіх форм власності, які займаються виробництвом товарів та нефінансових послуг і фінансують свою діяльність як за рахунок власних коштів, кредитів на фінансовому ринку, так і за рахунок державного бюджету. Сектор НФК включає три групи галузей: добувні (галузі, пов'язані з видобуванням ресурсів); переробні (галузі, зайняті переробкою ресурсів та виготовленням готової продукції) та сфера послуг (у тому числі, інформаційне, науково-технічне, комунікаційне, фінансове обслуговування виробництва);

2. *Сектор фінансових корпорацій (ФК)* – охоплює корпораційні організації, які займаються фінансово-посередницькою діяльністю: банки, страхові організації, довірчі товариства, недержавні пенсійні фонди тощо.

3. *Сектор загальнодержавного управління (ЗДУ)* – охоплює органи державного управління місцевого, регіонального, центрального рівнів, які здійснюють законодавчу та виконавчу владу, збирають податки і фінансують державні витрати. До сектору ЗДУ відносяться державні фонди, які утворюються з обов'язкових внесків.

4. *Сектор домашніх господарств (ДГ)* – охоплює окремих фізичних осіб, сім'ї, які є споживачами товарів і послуг.

5. *Сектор некомерційних організацій, що обслуговують домашні господарства (НКО)* – охоплює організації, які створені домашніми господарствами за рахунок власних внесків для забезпечення своїх політичних, релігійних, професійних інтересів (політичні партії, церква, професійні спілки).

6. *Сектор закордон (З)* – охоплює суб'єктів господарювання, які розташовані за кордоном, але здійснюють економічні операції з резидентами певної країни.

Функціональна структура національної економіки характеризує динамічну взаємодію та залежність окремих сегментних ринків (ринку ресурсів, продуктів, грошей і валюти, інвестицій, цінних паперів, науково-технічних розробок, нерухомості тощо) та їх елементів (попиту і пропозиції, цін і витрат, доходів і видатків тощо) і формально може бути інтерпретована через низку функціональних пропорцій :

- між платоспроможним попитом і пропозицією на створений ВВП і НД;
- між платоспроможним попитом і пропозицією на окремих ринках ресурсів і продуктів;
- між продуктивністю праці і зарплатою;
- між доходами і витратами;
- між інвестиціями і заощадженнями;
- кредитно-грошові пропорції;
- між імпортом і експортом продукції тощо.

Соціальна структура характеризує співвідношення в НЕС між:

- організаційно-правовими формами підприємництва з урахуванням рівнів концентрації й централізації виробництва і капіталу (між великими, середніми та малими підприємствами) і режиму власності (між приватними, колективними і державними підприємствами);

- певними верствами населення, диференційованими за рівнем доходів.

Зовнішньоекономічна структура відображає пропорції між експортом та імпортом товарів, послуг, капіталів тощо, які певною мірою є функціональними пропорціями НЕС, що характеризують функціонування національної економіки як відкритої системи, де чистий експорт розглядається як елемент валових національних інвестицій і елемент сукупного суспільного попиту, від яких залежить динаміка ВВП.

Під **раціональною структурою економіки (PCE)** необхідно розуміти таку систему виробництва та його обслуговування (грошово-фінансового, кадрового, науково-технологічного, інформаційного тощо), за якої сформовано необхідну кооперацію для виготовлення кінцевої продукції в такій кількості і такої якості, яка адекватна попиту та ринкам збуту, а виробництво здатне вдосконалюватися і розвиватися.

7.2.3 Структура сучасного національного господарства України

Основу сучасної галузевої структури національної економіки становлять макропропорції між галузевими секторами економіки, тобто між групами галузей, що мають однакові економічні характеристики.

Згідно із запровадженою в Україні системою національного рахівництва економіка структурується на п'ять секторів:

1. Нефінансові корпорації, у складі яких виділяють три групи галузей: галузі, пов'язані з видобуванням ресурсів; галузі, зайняті переробкою ресурсів та виготовленням готової продукції; сфера послуг (у тому числі інформаційне, науково-технічне, комунікаційне, фінансове обслуговування виробництва);

2. Фінансові корпорації;

3. Сектор загального державного управління;

4. Домашні господарства;

5. Некомерційні організації, що обслуговують домашні господарства.

У сучасних постіндустріальних суспільствах під впливом НТП відбуваються структурні зрушення у бік скорочення відносної частки першої та другої групи та зростання третьої групи галузей нефінансового сектора економіки. На галузеві пропорції, окрім НТП і витрат бізнесу на наукові дослідження та впровадження інновацій у виробництво, відчутно впливають також витрати на робочу силу, екологічні фактори тощо.

Актуальним є вивчення просторової (територіальної) структури господарства.

Підприємства, установи, організації розташовані на території по-різному одне відносно іншого, відносно джерел сировини, населених пунктів тощо. Вони часто використовують спільну виробничу і соціальну інфраструктуру, створюють певні поєднання, які називаються елементами територіальної

структури. Ці елементи можуть бути точковими, вузловими, лінійними, кущовими та площинно-ареальними.

Ареальні форми мають ті види діяльності, які тісно пов'язані з природним середовищем - сільськогосподарські, лісові, промислові зони і райони, гірничо-видобувні басейни. Переробна промисловість орієнтується переважно на мережу розселення, тому утворює такі форми територіальної організації виробництва, як промисловий пункт, промисловий центр, промисловий куш, промисловий вузол.

Лінійні форми мають шляхи сполучення (транспортні лінії).

Сучасна територіальна і галузева структура господарства України характеризується нераціональністю й неефективністю, ознаками яких є:

- деформована галузева структура господарства, значна частка первинного сектора за недостатнього розвитку виробництва товарів широкого вжитку;
- недостатній розвиток АПК, зокрема переробки сільськогосподарської продукції;
- незадовільний і обмежений (за видами) розвиток сфери послуг;
- технічна відсталість вітчизняних підприємств і, як наслідок, велика матеріало-, енергомісткість, собівартість, низька конкурентоспроможність продукції.

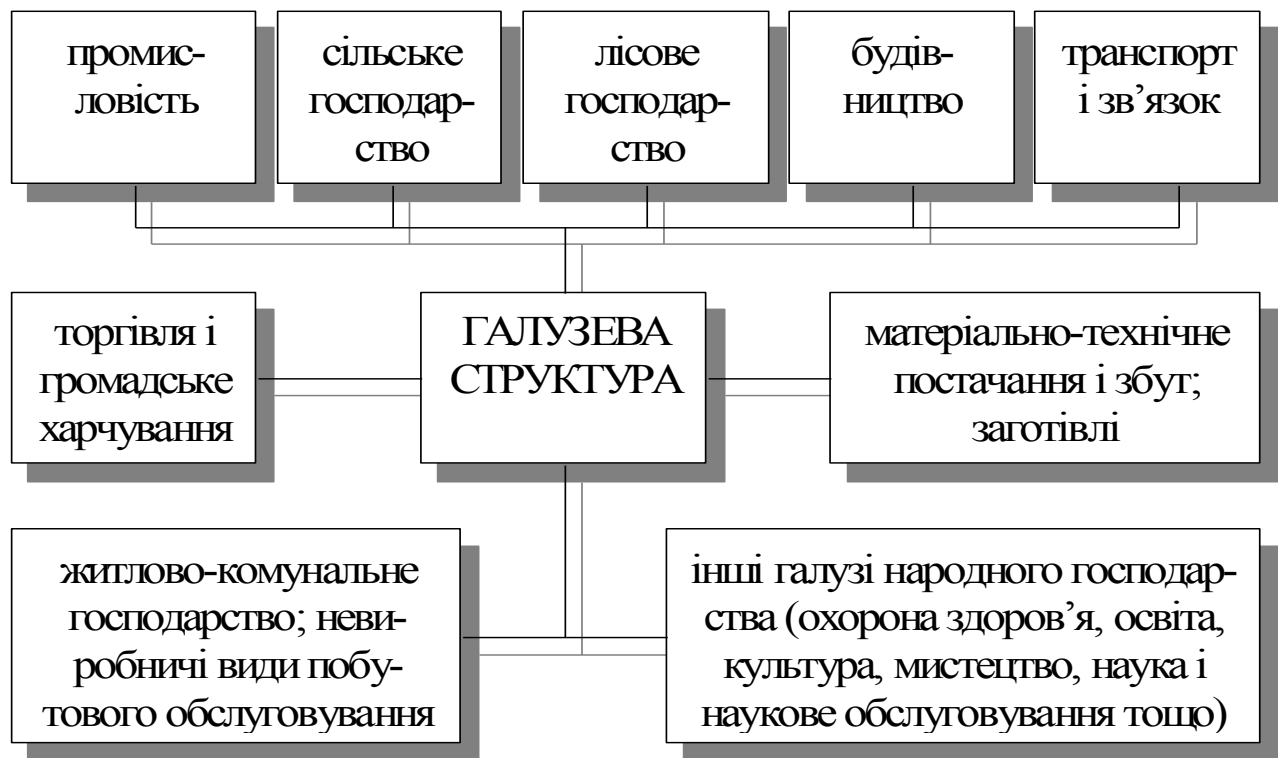

Рисунок 7.1. – Елементи галузевої структури національного господарства

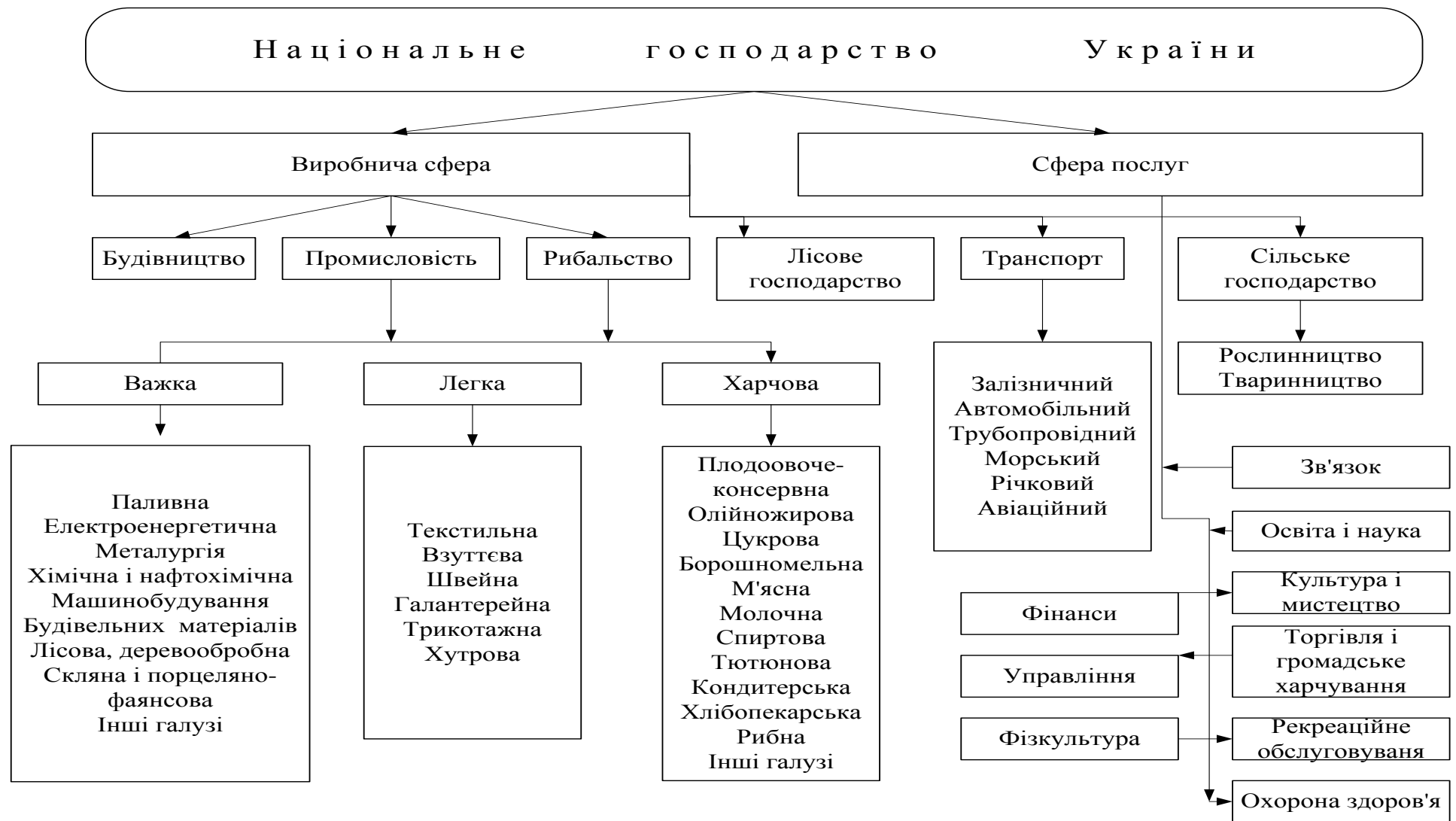

Рисунок 7.2 – Групування галузей господарства України

Нерівномірність територіального розвитку господарства, що виявляється у надмірній концентрації виробництва та значній екологічній напруженості в одних регіонах і слабкому розвитку промисловості в інших (так званих “депресивних”) регіонах.

Подолання означених вад є необхідною умовою подальшого розвитку господарства країни, який полягає у:

- формуванні ринкового середовища, сприянні вільній конкуренції;
- визначенні пріоритетних галузей та підтримці державою. В Україні такими галузями є машинобудування, АПК, легка промисловість;
- стимулюванні інноваційної діяльності підприємств, запровадженні нових технологій;
- зменшенні енергомісткості виробництва, закритті неефективних виробництв та зміні галузевої структури господарства;
- підвищенні конкурентоспроможності українських підприємств та розширенні ринків збуту для вітчизняних товарів.

7.3 Сучасний економічний стан України – основні тенденції і проблеми

Напрямок, динаміка, склад і структура господарства України зумовлювались значною мірою її політичним статусом. Він характеризувався тим, що Україна переважно не мала своєї повноцінної державності. Динаміка господарства України в минулому була синхронним відображенням розвитку господарських структур тих країн, до складу яких входила її територія.

Окремі злети в господарському розвитку радянської України пояснюються тим, що її активно залучали до впровадження всесоюзних програм – продовольчої, енергетичної, мілітарної. Саме цим можна пояснити створення тут все імперської житниці, першої вугільно-металургійної бази і великої бази важкого машинобудування.

Особливостями України було те, що негативні явища в колишньому СРСР проявлялися тут значнішими руйнуванням продуктивних сил.

Господарство розвивалося в основному екстенсивним шляхом. Промислове виробництво збільшувалося за рахунок експлуатації нових родовищ корисних копалин (вугільних Західного Донбасу, нафтогазових Дніпровсько-Донецького басейну, рудних Подніпров’я, сірчаніх Прикарпаття).

Більше половини капіталовкладень використовувалося не для модернізації виробництва, а для нового будівництва і розширення існуючого.

Економічна неефективність господарства виявлялась:

по-перше, у перевазі екстенсивного шляху розвитку над інтенсивним;

по-друге, у постійному зниженні віддачі капіталовкладень: чим більше господарство насичувалося основними виробничими засобами (машинами, устаткуванням), тим помітніше зменшувався вихід продукції на одиницю вартості капіталовкладень;

по-третє, у порівняно низькому рівні фондоозброєності праці, що не сприяло підвищенню її продуктивності;

по-четверте, у високій сировинно-, матеріало- і енергомісткості виробництва.

Екологічна неефективність господарства виявлялася в реалізації масштабних, але не обґрунтованих науково меліораційних програм і проектів - осушення Полісся і обводнення степової зони, що істотно порушило природну рівновагу у цих природних комплексах; створення низки гниючих - рукотворних морів на Дніпрі; забруднення підземних, поверхневих вод і ґрунтів мінеральними добривами і отрутохімікатами; надмірна концентрація підприємств металургії, хімії, електроенергетики та інших забруднювачів навколишнього середовища; надзвичайно низька екологізація техніки і технології виробництва.

В 1991 р. Україна посідала в Європі перше місце за видобутком залізної руди, виробництвом сталі, тракторів, цукру, мінеральних добрив, третє місце – за видобутком вугілля, виробництвом металорізальних верстатів, цементу, *але за життєвим рівнем – лише 85-е місце у світі*, а в Європі – передостаннє (гірше жили тільки в Румунії та Албанії).

За 1992-1999 рр. стан економіки країни і рівень життя погіршувались. Економічний спад майже в усіх галузях народного господарства України почався ще в 1990 р., в 1994 р. досяг максимуму, в другій половині 90-х років темпи спаду значно знизилися, і спостерігався він не в усіх галузях економіки.

За період 1991-1999 рр. виробництво валового внутрішнього продукту і промислової продукції скоротилося більш як удвічі. Лише у другому півріччі 1999 р. було подолано падіння ВВП, а обсяг промислового виробництва за 1999 р. зріс на 4,3%. Відтак, з другого півріччя 1999 року в Україні фактично розпочалися позитивні (як кількісні, так і якісні) зміни в її НЕС на усіх рівнях та в усіх підсистемах (галузевих, секторальних, функціональних і територіальних), про що свідчать показники офіційної статистики, навіть не зважаючи на негативну корекцію поступального розвитку НЕ України з боку світової кризи 2008 року, що, у підсумку, в 2010 році, дозволило отримати Україні статус країни з ринковою економікою і, відтак, стати повноправним членом СОТ та продовжувати активну роботу щодо тіснішої інтеграції її економіки у світове економічне співтовариство на партнерських засадах.

Сучасний етап економічного і соціального розвитку України пов'язаний з радикальними змінами. Він передбачає створення соціально зорієнтованої економіки, яка означає поворот всього виробництва до потреб споживача. Соціально зорієнтована економіка розуміється як господарська система, в якій кожна група і соціальний тип населення одержують можливість для реалізації своїх життєвих здібностей і запитів на основі вільної праці і зростання особистих доходів.

Властиві ринку механізми саморегулювання повинні забезпечити збалансованість економіки країни; найкращу координацію всіх виробників; раціональне використання трудових, матеріальних і фінансових ресурсів; гнучкість виробництва, його сприйняття досягнень науково-технічного прогресу; органічне поєднання вітчизняної економіки із світовим господарством.

Перетворення на шляху до ринкової економіки здійснюються за кількома взаємопов'язаними напрямками:

1) лібералізація економіки, тобто зняття адміністративних обмежень з цін, господарських зв'язків, зовнішньоекономічної діяльності;

2) стабілізація фінансів і грошової системи, які забезпечують зміцнення гривні як загального еквівалента і єдиного платіжного засобу на території країни;

3) приватизація, розвиток підприємництва, створення інших інституційних передумов ефективного господарства і економічного зростання;

4) структурна перебудова економіки, її демілітаризація, інтеграція в світове господарство, підвищення конкурентоздатності української продукції на світовому ринку;

5) створення конкурентного ринкового середовища;

б) активна соціальна політика з метою пристосування працездатного населення до нових умов, соціальний захист найбільш вразливих верств населення, створення передумов економічного зростання на основі підвищення ролі ділової активності населення.

Стратегічним напрямом економічних реформ повинна стати їх соціальна спрямованість. Державна політика у цій сфері має бути спрямована на покращення соціально-економічних та виробничих умов праці підвищення реальних доходів населення зростання освітнього і культурно-технічного рівня населення, покращення медичного обслуговування, посилення охорони довкілля.

Основа формування структурної політики в галузях матеріального виробництва зумовлена тим, що нині склалася недосконала структура виробництва, а дія адміністративних, економічних та соціальних важелів управління значно послаблена.

Основними напрямками у фінансовій сфері є: посилення контролю за діяльністю комерційних банків з боку національного банку, орієнтація на підтримку національних товаровиробників, запобігання створенню фіктивного капіталу, залучення коштів у довгострокові депозити. В сфері грошової політики необхідно приборкати інфляцію, забезпечити пріоритет національної валюти як платіжного засобу, підвищити золотовалютні резерви національного банку.

Поступовий розвиток національної економіки України буде неможливим без активної науково-технічної політики, яка повинна забезпечити технологію оновлення виробничого потенціалу, сприяти випуску наукомісткої продукції.

Зовнішньоекономічна політика держави повинна бути спрямована на подальшу інтеграцію у світовий простір на базі створення могутнього експортного потенціалу та досягнення збалансованості торговельного балансу.

Важливою складовою економічної політики держави є її регіональний аспект. Тільки завдяки обґрунтованій національній політиці, спрямованій на подальше розширення повноважень і відповідальності місцевих органів влади, можна поєднати різні за своїми природними та соціально-економічними умовами регіони у єдиний господарський комплекс.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Борщевський П.П., Ушкаренко В.О., Чернюк Л.Г. та ін. Регіональні комплекси України (теорія та практика розвитку). – К.: Наукова думка, 1996. – 260с.
2. Бутко М.П. Регіональні особливості економічних трансформацій в перехідний період. – К.: Знання України. 2005. – 476 с.
3. Бутко М.П., Бутко І.М., Мащенко М.І., Оліфіренко Л.Д. Управлінські рішення: евристичність, креативність, транспарентність: Навчальний посібник / Під ред. М.П. Бутка. – Ніжин: ТОВ «Видавництво» Аспект-Поліграф. 2008.– 428 с.
4. Данилишин Б.М. Клиновий Д.В., Пепа Т.В. Розвиток продуктивних сил і регіональна економіка України/ За наук. ред. Б.М. Данилишина. - Ніжин: ТОВ "Видавництво "Аспект-Поліграф", 2007. – 688 с.
5. Данилишин Б.М., Чернюк Л.Г., Фащевський М.І. та ін. Продуктивні сили економічних районів України. – К.: ЗАТ “НІЧЛАВА”, 2000. – 517 с.
6. Долішній М.І., Стадницький Ю.І., Загородній А.Г. та ін. Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка: Навч. посіб. – Л.; Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2003. – 256 с.
7. Дорогунцов С.І., Заєць Г.А., Пітюренко Ю.І. та ін. Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка: Підручник. – К.: КНЕУ, 2005.
8. Дорогунцов С.І., Олійник Я.Б., Степаненко А.В. Теорія розміщення продуктивних сил і регіональної економіки. Навч. посіб. – К.: “Стафед-2”, 2001. – 144 с.
9. Екологія для економічних вузів і факультетів. Підручник / Дорогунцов С.І., Хвесик М.А., Коценко К.Ф. та ін. – К., КНЕУ, 2005. – 320 с.
10. Жук М.В., Круль В.П. Розміщення продуктивних сил і економіки регіонів України: Підручник для студ. ВНЗ. – К.: Кондор, 2004. – 296 с.
11. Заблоцький Б.Ф. Розміщення продуктивних сил України: Національна макроекономіка: Посібник для вузів. – К.: Академія, 2002. – 368 с.
12. Іщук С.І. Розміщення продуктивних сил і територіальна організація виробництва/ Навч. посіб. – К., 2002.
13. Регіональна економіка та природокористування : навчальний посібник / Голіков А. П., Дейнека О. Г., Позднякова Л. О., Черномаз П. О.; [за ред. Голікова А. П.]. – К. : Центр учбової літератури, 2009. – 352 с.
14. Регіональна економіка : [тексти лекцій] / Грабчук О. М. – Дніпропетровськ: ДНУ.–65с.–Режим доступу:<http://www.twirpx.com/file/116004/>.
15. Стеченко Д. М. Розміщення продуктивних сил і регіоналістика: підручник / Стеченко Д. М. – К. : Вікар, 2006. – 396 с.
16. Чернюк Л.Г., Клиновий Д.В. Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка: Навч. посіб. для дистанц. навч. – К.: Університет «Україна», 2005. – 245 с.

INTERNET-ВИДАННЯ

1. www.eru.org.ua
2. www.glossary.ru
3. www.minagro.kiev.ua
4. www.minagro.gov.ua
5. www.uwtoday.com.ua
6. www.rice.ru
7. www.ukrcenter.com.ua
8. www.kontrakty.com.ua
9. www.library.if.ua
10. www.agroperspectiva.com
11. www.rada.gov.ua
12. www.stats.ua
13. www.google.ua
14. www.economy.stats.ua
15. www.meta.ua
16. www.world.stats.com

СЛОВНИК ТЕРМІНІВ І ПОНЯТЬ

Агломерація міських поселень - зосередження функціонально взаємопов'язаних міських поселень, ядром яких є значене місто, що швидко зростає. Розглядається як локальна система вищого рівня, яка відзначається зближенням і навіть територіальним зрощуванням поселень, що мають стійкі й інтенсивні виробничі, трудові, транспортні та культурно-побутові зв'язки. За своєю структурою агломерації бувають моно-, бі- та поліцентричними. Моноцентричні формуються під впливом значних регіональних центрів обробної промисловості, науки, освіти, культури, охорони здоров'я та транспортних вузлів (на Україні - Київ, Харків, Одеса, Львів). Біцентричні та поліцентричні агломерації виникли в районах інтенсивного розвитку галузей важкої промисловості, зокрема у Донбасі та промисловому Придніпров'ї (Донецько-Макіївська, Дніпропетровсько-Дніпродзержинська).

Агропромисловий комплекс (АПК) - сукупність ланок народного господарства (галузей, підгалузей, виробництв, підприємств, організацій), діяльність яких тісно пов'язана з виробництвом, зберіганням, транспортуванням, переробкою та збутом сільськогосподарської продукції. Формуються на основі агропромислової інтеграції в умовах високого рівня розвитку продуктивних сил та усупільнення виробництва. Поділяються на агропромислові підприємства та агропромислові територіальні комплекси.

Депопуляція - зменшення абсолютної кількості населення будь-якої країни чи території внаслідок звуженого його відтворення, при якому чисельність наступних поколінь є меншою від попередніх.

Екологічна політика - політика, спрямована на охорону і оздоровлення довкілля, раціональне використання і відтворення природних ресурсів, що забезпечує нормальну життєдіяльність і екологічну безпеку людини.

Економічно активне населення - частина населення, зайнята у виробничій діяльності і сфері послуг.

Екстенсивний шлях розвитку господарства - збільшення обсягів виробництва шляхом будівництва нових підприємств або **освоєння нових** земель у сільському, лісовому та рибному господарстві.

Інфраструктура виробнича – це комплекс галузей, що обслуговують основне виробництво і забезпечують його ефективну економічну діяльність. До них належать транспорт, зв'язок, електроенергетика, кредитно-фінансові заклади, спеціалізовані галузі ділових послуг. Надаючи послуги основному виробництву, вони підвищують його ефективність, тому виробнича діяльність цих галузей суттєво збільшує результати суспільного виробництва.

Міграція - механічне переміщення людей зі зміною постійного місця проживання на більш чи менш тривалий період. Розрізняють внутрішню і зовнішню міграції. Внутрішні міграції - переселення всередині країни. Зовнішні міграції пов'язані з переміщенням населення між державами.

Міжрайонний поділ праці - один з видів територіального поділу праці, в результаті якого формується спеціалізація економічних районів на основі розвинутого обміну. Розвивається як закономірний процес просторового

розмежування соціально-економічних функцій між великими економічними районами країни і є визначальним фактором формування і функціонування їхніх господарських комплексів, а також територіальної інтеграції господарства. Характеризується насамперед спеціалізацією економічних районів на виробництві певних видів товарів чи послуг, для організації якого склались сприятливі природні, соціально-економічні чи історико-географічні передумови. Зовнішньою ознакою розвинутого міжрайонного поділу праці є наявність міжрайонного обміну, який реалізується за допомогою системи міжрайонних економічних зв'язків.

Міжрайонні економічні зв'язки - процес обміну засобами виробництва і предметами споживання, трудовими, науково-технічними та фінансовими ресурсами між центрами і районами виробництва та споживання на базі транспортної системи. Міжрайонні економічні зв'язки розвиваються на основі територіального поділу праці, який проявляється в спеціалізації окремих районів на виробництві певних видів продукції.

Мінеральні ресурси - сукупність розвіданих запасів різних видів корисних копалин, які можуть бути використані за сучасного рівня розвитку продуктивних сил. Різноманітні мінеральні ресурси є основою добувної промисловості. Найбільше промислове значення для мінерально-сировинної бази мають горючі корисні копалини (кам'яне вугілля, нафта, газ); металеві корисні копалини (залізні, марганцеві, титанові, ртутні руди); металургійна мінеральна сировина (вогнетривкі глини, кварцити, піски формувальні, вапняки флюсові, доломіти); хімічна мінеральна сировина (сірка, калійні та кухонні солі, фарби мінеральні); керамічна мінеральна сировина (піски, каоліни, глини, польові шпати); сировина для виробництва будівельних матеріалів (мергель, крейда, вапняки); кам'яні будівельні матеріали та ін.

Народногосподарський комплекс - складна система галузей матеріального виробництва та сфери обслуговування з такими взаємопов'язаними елементами: виробництво, трудові ресурси, сфера обслуговування, природні ресурси. Об'єднує великі групи галузей та види діяльності сфери матеріального виробництва: промисловість, сільське господарство, транспорт, будівництво, торгівлю, громадське харчування, матеріально-технічне постачання і збут, заготівлю та інші види діяльності сфери матеріального виробництва, житлово-комунальне господарство і побутове обслуговування населення, систему закладів охорони здоров'я, соціального забезпечення, освіти, культури, мистецтва, науки і управління.

Природокористування - сфера виробничої та наукової діяльності, спрямованої на комплексне вивчення, освоєння, використання, відновлення, поліпшення й охорону природного середовища та природних ресурсів з метою розвитку продуктивних сил, забезпечення сприятливих умов життєдіяльності людини. Основними видами природокористування є: промислове, сільськогосподарське і рекреаційне. За характером використання природних ресурсів розрізняють: землекористування, водокористування, лісокористування.

Природно-ресурсний потенціал (ПРП) території - сукупна продуктивність природних ресурсів, яка виражається в їх сукупній споживчій вартості. У

компонентній структурі ПРП виділяють такі групи ресурсів: мінеральні, водні, земельні, лісові, фауністичні, рекреаційні.

Природний приріст населення - абсолютна величина різниці між кількістю народжених і померлих за певний проміжок часу.

Промисловий вузол - зосередження на обмеженій території виробничо-територіального поєднання підприємств, що склалося історично або формується планомірно. Підприємства промислового вузла об'єднані між собою економічними і виробничими зв'язками, єдиною виробничою та соціальною інфраструктурою. Це забезпечує в межах промислового вузла ефективніше використання економічних і природних ресурсів, застосування ресурсозберігаючих і безвідходних технологій і в кінцевому результаті - ефективний випуск промислової продукції порівняно з окремо розміщеними підприємствами. Промислові вузли охоплюють один значний або декілька близько розташованих промислових центрів і промислових пунктів у межах локальної системи розселення.

Промисловий пункт - промислове підприємство разом з поселенням, яке виникло при ньому. Розглядається як приклад простого (елементарного) виробничого комплексу. Промислові пункти найчастіше виникають при шахтах, рудниках, металургійних і невеликих машинобудівних заводах.

Промисловий район - складна виробничо-територіальна система, що формується на основі взаємодії підприємств кількох галузей, розміщених в окремих пунктах, центрах, вузлах, які мають чітко виражену індустріальну спеціалізацію. Матеріальною основою промислового району, його каркасом виступають певні цикли взаємопов'язаних груп виробництв. Промислові райони поділяються на галузеві (спеціалізовані) і багатогалузеві (інтегральні). Утворення галузевих промислових районів пов'язане із спорідненістю і територіальною єдністю підприємств переважно однієї групи галузей (райони видобутку вугілля, нафти, газу, виробництва чорних чи кольорових металів та ін.). Якщо на певній території складаються вигідні передумови для розміщення підприємств різних галузей промисловості, які взаємодіють між собою, то у цьому випадку формується багатогалузеве промислове утворення - інтегральний промисловий район.

Промисловий центр - місто або селище міського типу, де зосереджено кілька промислових підприємств і які є основною спеціалізованою містоутворюючою галуззю; одна з територіальних форм промислово-територіальних комплексів. Промислові центри бувають одногалузеві, малогалузеві, а також багатогалузеві, які в результаті концентрації виробництва поступово стають промисловими вузлами.

Промислово-територіальні комплекси - поєднання на певній території промислових підприємств, взаємопов'язаних економічно (спільним використанням місцевих природних ресурсів, єдністю виробничої і соціальної інфраструктури), а на вищих ступенях розвитку - і технологічно (кооперуванням і комбінуванням виробництва). Територіальними формами промислово-територіальних комплексів є промислові пункти, промислові центри, промислові вузли та промислові райони. Вони є основою формування територіально-виробничих комплексів. Розрізняють інтегральні (багатогалузеві) промислово-територіальні комплекси і комплекси

однієї або кількох суміжних галузей промисловості (наприклад, лісопромисловий, вугільно-металургійний, нафтопереробний, або промисловий комплекс Донбасу).

Природні рекреаційні ресурси - це кліматичні, біологічні, гідрологічні, ландшафтні, джерела мінеральної води, лікувальні грязі тощо.

Рекреаційні ресурси - об'єкти та явища природного й антропогенного походження, що їх використовують для туризму, лікування, відпочинку і які впливають на територіальну організацію рекреаційної діяльності, формування рекреаційних районів (центрів), їхню спеціалізацію та економічну ефективність. У структурі рекреаційних ресурсів виділяють дві складові частини: природну і соціально-економічну.

Соціально-економічні рекреаційні ресурси - це культурні об'єкти, пам'ятки історії, архітектури, археології, що є важливим засобом задоволення потреб пізнавально-культурної рекреації.

Система розселення - територіально цілісні поєднання поселень різної величини і народногосподарського профілю, об'єднані стійкими виробничими та соціально-економічними зв'язками. Виникають на тій або іншій території на відповідній економічній базі і являють собою сукупність функціонально підпорядкованих міст, селищ міського типу і сіл, яка складається в процесі розвитку продуктивних сил, їхньої територіальної організації і створює умови для життя і виробничої діяльності населення. Кожна система розселення формується на базі взаємозв'язків центру системи (як правило, міста) з усією сукупністю її елементів. Розрізняють елементарні (прості) та інтегральні (складні) системи розселення. В межах України сформувались або формуються такі типи територіальних систем розселення: регіональні (міжобласні), обласні, міжрайонні локальні, районні локальні та місцеві локальні.

Територіальна концентрація виробництва - одна з форм територіальної організації виробництва, що характеризується зосередженням промислових і сільськогосподарських підприємств і пов'язаних з ними споруд виробничої інфраструктури на певних ділянках місцевості відповідно до навколишньої території. Виникає в результаті територіального поділу праці під впливом цілеспрямованого або стихійного розміщення виробництва. Зосередження (концентрація) різних об'єктів на певній території дає можливість краще використовувати єдині джерела сировини й енергії, природні і трудові ресурси, спільні комунікації (виробничу інфраструктуру) та систему розселення.

Територіальна організація виробництва - система територіального розміщення і розвитку суспільного виробництва, в основі якої лежить територіальний поділ та інтеграція праці. З об'єктивного боку територіальна організація виробництва - це територіальна структура народного господарства, що склалася; з суб'єктивного - процес її регулювання (управління), який здійснюється ринковим механізмом, або державним регулюванням, або мішаним шляхом (планово-ринкова економіка). Матеріальними елементами територіальної організації виробництва є промислові і сільськогосподарські підприємства, будівельно-монтажні організації, індустріальні центри і райони, сільськогосподарські зони, населенні пункти, транспортна мережа, інженерна інфраструктура, територіально-виробничі комплекси, економічні райони.

Територіальна організація суспільства - сукупність просторових зв'язків та структур, що визначають вплив природних та соціальних факторів на життєдіяльність суспільства, зокрема на розселення населення, виробництво і природокористування. Отже, територіальна організація суспільства охоплює територіальну організацію суспільного виробництва, в тому числі територіальний поділ праці, систему розселення, територіальну організацію природокористування, науки і науково-технічної діяльності, адміністративно-територіальний поділ; економічне, соціальне та еколого-економічне районування, об'єднаних структурами управління. Система територіальної організації суспільства складається історично і зазнає змін на всіх етапах його розвитку. Найбільший вплив на неї мають: регіональна економічна політика, соціально-демографічні фактори, науково-технічний прогрес, екологічна політика.

Територіальна структура мінеральних ресурсів - склад і співвідношення розміщених запасів ресурсів в межах певної території (країни, району) і характер їх залягання в родовищах. Основними формами зосередження родовищ мінеральних ресурсів виступають: зона залягання, район, куш, локальне родовище. Залежно від складу родовища кожне з них може бути моно- або полікомпонентним. Всі вони виступають складовими системи і називаються елементами територіальної структури мінеральних ресурсів. Комплексне освоєння родовищ корисних копалин є важливою умовою вдосконалення територіальної організації промисловості та формування промислових комплексів.

Територіальна структура промисловості - склад і співвідношення взаєморозміщених та певним чином поєднаних територіальних елементів, форм зосередження промислових підприємств - промислових центрів, вузлів, промислових районів та інших територіальних утворень виробничої і соціальної інфраструктури, пов'язаних із промисловим виробництвом. Розрізняють територіально-галузеву структуру промисловості (галузеві центри, райони, зони) та інтегрально-просторову, яка утворюється певними сукупностями промислових підприємств та інших об'єктів не однієї, а кількох галузей різного ступеня концентрації і комплексності. До інтегрально-просторової структури належать промислові пункти і центри, промислові вузли і райони, а також промислові агломерації. Останні являють собою поєднання підприємств різних галузей промисловості у вигляді промислових центрів і вузлів, компактно розміщених на порівняно невеликій території з високою концентрацією виробництва і населення. Промислову агломерацію відрізняють від міської, що є груповою формою розселення.

Технополіс - місто науки і техніки, де найбільш ефективно поєднуються фундаментальні і прикладні наукові дослідження з виробництвом, у першу чергу - науковомістким.

Урбанізація - соціально-економічний процес, що проявляється у зростанні міських поселень, концентрації в них населення (особливо у великих містах), у поширенні міського способу життя на всю мережу поселень.